

Увод

Црква Светог Николе у Старом Сланкамену заузима значајно место у културној историји српског народа. У културном наслеђу овог места она је и најбоље очувана, а својим положајем на лесној заравни изнад десне обале Дунава истакнута је и лако доступна. Будући да поузданих података о години и ктитору цркве до данас нема, истраживачи се ослањају на традицију XVIII века по којој се изградња цркве везује за Вука Гргуревића и 1468. годину као време када је завршена. Први поуздани податак о Цркви Светог Николе потиче из прве деценије XVI века, када је у Сланкамену преписано *Чети-воројеванђеље* које се данас чува у манастиру Пиви.

Уметност северно од Саве и Дунава логичан је наставак српске средњовековне уметности која се развијала упоредо са променама које су доносили црквени и световни поглавари српског народа, од чије је снаге зависила и снага уметничке делатности. Црква Светог Николе, у својим оквирима, даје јасну слику развоја српске сакралне архитектуре и уметности од позносредњовековног периода до данас. Њено изузетно просторно обликовање, склад, симетрија, добро осмишљен распоред отвора и камена пластика неоспорно указују на то да је Црква Светог Николе за узор имала цркве моравске Србије и Свете Горе, првенствено манастира Хиландара. Одувек снажна веза са Светом Гором још је више ојачана у време Стефана Лазаревића и деспота куће Бранковића којима је Хиландар срце у очувању Светосавља. Црква Светог Николе уз цркве са којима показује извесне сличности као што су оне подигнуте у Београду, Смедереву и њиховој околини у XV веку и нешто касније изграђене фрушкогорске манастире, достојно наставља стару српску уметност и предводи њено ново и последње раздобље. Од времена деспота Стефана Лазаревића угарски мајстори долазе у српску средину, а духовне и уметничке везе са данашњом Румунијом и Русијом знатно јачају у време последњих Бранковића. Снажна повезаност православних народа у другој половини XV и почетком XVI века јаче се ослања на Свету Гору, посебно Хиландар. У личности деспота Стефана и његових наследника деспота

светородне династије Бранковића – њихова брига за народ и државу, за монаштво, љубав према књижи и делима Светих Отаца – садржан је део суштине уметности која је успела да се одржи у промењеној средини и под новим околностима.

Црква Светог Николе, као и целокупна уметност настала на територији Угарске почетком XVI века, након само неколико деценија од настанка, падом Срема под турску власт, дошла је пред прва велика искушења, која ће трајати наредна два столећа – све до краја XVIII века и коначног повлачења Турака са ових простора. Српски народ и црквени поглавари, свесни чињенице да се у будућност без прошлости не може и да живети значи истрајно корачати напред, у првим деценијама XVIII века дочекали су у једнако тешким условима нове владаре и утицаје нових уметничких токова. Требало је наћи начин очувања традиције пред новим моделима европске барокне културе; у условима неслободе и страха уметност још дуго времена није могла великим корацима напред, али је у великој мери сачувала највреднија дела прошлости прилагодивши их захтевима нових власти и нових уметничких токова.

Вредности Цркве Светог Николе одавно су примећене очима путописаца, историчара уметности и историчара који су о њој исписали драгоцене али не и потпуне странице. На њиховом путу проучавања велики значај је имала књижевност настала под истим кровом, покровитељством Бранковића: *дојослужбене књије, Јеванђеља, Айосџоли*. Црква Светог Николе – Нојева барка српским деспотима и народу, бисер материјалне и духовне културе, не подлеже категоријама времена и простора, па је тако треба посматрати и тако се према њој односити. Године 1948. валоризована је и заштићена као споменик културе од изузетног значаја. Захваљујући конзерваторско-рестаураторским радовима који су обављени до данас, добијени су многи одговори, али и потврђена потреба за археолошким истраживањима ради даљих сазнања.

Ктитор и време градње Цркве Светог Николе

Традиција XVIII века везује изградњу храма Светог Николе за деспота Вука Гргуревића – Вука Змај Огњеног и тачно одређује годину 1468. када је подизање завршено.¹ Овакво веровање одржало се у народу до данас. Војислав Кораћ ставља време изградње у шири оквир и каже да је саграђена за православне, по начелима моравске архитектуре. Црква Светог Николе је могла настати само под влашћу српских деспота у Сланкамену, те је свакако посредно или непосредно везана за неког од њих. Могуће ктиторство деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића он не искључује потпуно, али каже да би се најшири распон за датовање Цркве Светог Николе кретао приближно од седамдесетих до деведесетих година XV века, јер су за Сланкамен, као и за све градо-

1 У Инвентарној књизи за 1791. годину каже се да су у олтару три ормарића у зиду ради чувања разних потребних ситница, но не наводи се година постављања ормарића, а на њему је – накнадно – урезана година подизања цркве. *Инвентар српске православне цркве Свештој. Николе, успановљен 1791 године*, вођен 1839. и 1855. године са потврдама о прегледу, данас је сачуван у храму и има 116 старих листова; уп. И. Руварац, „Стари Сланкамен”, *Зборник Илариона Руварца: одабрани историјски радови*, Београд 1934, 383-384: „Па још веће невоље моје! Не знам ти ја, брате Србине, ни то, шта да ти кажем о Змају-деспоту Вуку и о столици или ти двору његовом у граду Сланкамену и о цркви, коју је он саградио у месту Сланкамену кад ја грешан у Бога, не могу мисао ту никаквом писаним сведоџбом поткрепити”. Затим каже да на орману пише „Деспот Волк Бранковић саградио ту цркву г. 1468.” – уп. Р. Грујић, „Духовни живот”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 354. – уп. Л. Мирковић, *Црква у Свештаром Сланкамену*, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 11, Нови Сад 1955, 117–136. Он натпис на ормарићу датује у 1764. годину, јер каже да је ова година записана и на икони Светог Јована Претече. На основу сличности цифара 4 и 6 закључује да је тада настао натпис на ормарићу. Овај податак данас није могуће потврдити, јер се на икони Светог Јована не види натпис. Оно што сам запазила јесте податак на престоној икони Светог Николе: на ореолу (сребро) централне фигуре светитеља урезан је натпис и година: Михајло, Мојсије и Јован синови Нешковића, и година 1794, а изнад броја 9 су две тачке. Ово је још једна потврда обнове Цркве Светог Николе 1794. године.

ве и имања у јужној Угарској, јаче везани каснији деспоти после пада Смедерева (1459).² У том случају ктиторство припада Вуку Гргуровићу († 1485),³ а жива духовна делатност у Цркви Светог Николе биће настављена у време Вукових наследника деспота Ђурђа (1486–1496), а затим и деспота Јована (1496–1502). С обзиром на важност града и бројно српско становништво у њему, можемо претпоставити да Црква Светог Николе постоји и пре повратка Бранковића у земљу. Тежак живот у изгнанству је оснажио веру породице деспота Стефана. Заједно с мајком Ангелином за дом бирају још Ђурђу мио град Купиник (Купиново)⁴ и настављају од предака започету ктиторску делатност на подручју Срема.⁵ Везу са Хи-

- 2 В. Кораћ, „Стара црква у Сланкамену и њено место у развоју српске архитектуре касног средњег века”, *Спшари Сланкамен: љрилози монољрафији*, Нови Сад 1971, 40, 41. Снажење верског живота огледа се у подизању већег броја манастира како у крајевима северно од Саве и Дунава, тако и јужно и источно. – в. М. Шупут, *Српска архиепископска у доба љурске власти (1459-1690)*, Београд 1984, 45, (43–58); о градитељској делатности јужно од Саве и Дунава: М. Шупут, „Српско црквено градитељство од 1459. до 1557. године – континуитет или обнова”, *Зборник Маљице српске за ликовне уметности*, 27–28, Нови Сад 1991–1992, 237–257; Б. Кнежевић, „Друштво и уметност у источној Србији”, *Зборник Маљице српске за ликовне уметности* 29–30, Нови Сад 1993–1994, 159–212. У источној Србији у периоду од 1455. до 1586. године број манастира се увећао од четири на тридесет. – в. Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске”, *Зборник за историју Маљице српске*, 37, Нови Сад 1988, 13. За становништво Србије, јужна Угарска је остала привлачна после пада деспотовине (1459). Угарски владари су их не само радо примали, него и настојали да их привуку на своју територију. Да би онемогућео евентуалне злоупотребе, краљ Владислав II је 1498, забранио заповедницима пограничних тврђава, као и осталим својим поданицима, да на било који начин узнемиравају личност и имовину оних који потајно беже с турске на угарску територију.
- 3 И. Руварац, *нав. дело*, 384. „Знам на послетку, и то знам из српских летописа, да се Вук Гргуровић, престадио 16. априла 1485. године, али не знам како: да ли је у боју пао или на меку душеку издахнуо, и где се престадио, да ли у Сланкамену, као што Рајић пише (III, 307-308) или ти пак у свом граду Купинику (у селу Купинову народних песама – Вук II, 568 и 588).
- 4 Иако је био велики противник Турака, деспот Ђураћ се држао по страни и од Латина. Није желео да га асимилују; иако је на западу проживео више од 15 година, ипак је до краја живота (+1476) остао веран традицији свога народа. – в. М. Спремић, *Десиоћ Ђураћ Бранковић и њеово доба*, Београд 1994, 554.
- 5 Поред тога, поставља се питање да ли наследници Стефана Бранковића одмах по доласку на престо добијају град Сланкамен. Петар Ронзан (Рансан, Ранзан), Сицилијанац и бискуп луцерински, који је као посланик године 1488. дошао на двор краља Матије и написао кратку историју Угарске (*Ерiтоте regum Ungaricarum*), коју

ландаром и Светом Гором не само да нису прекинули, већ су је у тешким данима страдања надом у спасење још више учврстили.⁶ О томе сведочи податак да су Хиландарски изасланици о зимском Светом Николи долазили деспоту Јовану на двор у Купиново по обећану помоћ, јер – како и Радослав Грујић претпоставља – управо је Свети Никола Крсна Слава Бранковића, па су они желели да им светогорски калуђери увеличају славу својим присуством и служењем тога дана.⁷ Ктиторска делатност Стефанове породице и истрајна борба за очување српског народа и православља остају забележени у црквеним књигама, песмама и народној традицији, што потврђује да не треба искључити могућност да је храм

је истом краљу посветио, описује у II индексу реку Дунав помњући знатнија места, вароши и градове на Дунаву од извора до улива у море, те помиње уз Илок, Черевих, Беочин и Каменицу, Петроварадин, Карловце и Сланкамен (Sallankhemem) и Земун у Срему. И. Руварац, *нав. дело*, 395. „Ђорђе и Јован Бранковић уживали су од 1486. Купиново и Сланкамен.” – в. Д. Ј. Поповић, „Војводина у турско доба”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 158. Сланкамен је једна од главних шајкашких станица на Дунаву током XV века. На почетку XVI века (1504) било је у њему 500 шајкаша и две војводе. На једној турској карти Београда, која је настала 1492.г, представљена је поред Београдске и тврђава у Сланкамену. На карти је представљен као градић са пет кула, од којих су двома топови у дејству. О изгледу Сланкамена у то време нема много података. Године 1504. забележено је: „civitati Zalonkemen, aue de novo muratur, dantur in pecuniis...5000 fl.” Касније, у примирју склопљеном две године пре похода, између Лудвика II и султана Селима, помиње се поред Београда, Земунa и Титела као краљевски град на Дунаву. в. О. Зиројевић, „Један век турске владавине у Сланкамену (1521–1621)”, *Историјски часопис*, 14–15, Београд 1963–1965, 29.

- 6 О томе да су Бранковићи помагали светогорске манастире у великој мери и Хиландар, в. Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Манасџир Хиландар*, Београд 1978, 122. „Знатан подстрек живота у покореним крајевима дали су последњи чланови породице Бранковић који су се настанили у јужној Угарској, а посебно царица Мара (+1487), кћи деспота Ђурђа, која је, као удовица султана Мурата II, живела у Жеви код Сера, одакле је помагала живот хришћанских поданика, нарочито монаха Свете Горе.” Цитат преузет: Г. Суботић, „Уметност од пада српских држава под турску власт до Велике сеобе (1459-1690)”, *Историја српске културе*, Горњи Милановац-Београд, 1996, 137–155.
- 7 Р. Грујић, „Духовни живот”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939. Породица деспота Стефана је наставила да помаже манастир Хиландар; године 1496. обећали су манастиру 1000 златника годишње за зимског Светог Николу као време кад ће хиландарски изасланици долазити на двор деспота у Купиново да примају обећани годишњи прилог од хиљаду златника. Завет сличан хиландарском дао је манастиру Есфигмену 1499, после монашења Ђурђева, деспот Јован са својом мајком.

Светог Николе у време деспота Јована и јеромонаха, затим митрополита Максима,⁸ у одређеној мери обновљен и фрескописан.⁹ Поузданих података о могућем ктиторству у познатој и доступној документацији нема. Једини сачувани податак о вези Бранковића и Цркве Светог Николе јесте преписивачка делатност, жива и изузетно плодна. Оваква веза обележиће и однос Сланкамена и Хиландара. Према доступној и познатој документацији, крајем XV и почетком XVI века у Сланкамену за Вука Гргуревића и потоње Бранковиће преписан је знатан број књига. У Хиландару је сачувано *Еванђеље* које је 1481. године написао поп Јован у дане благочестивог и христољубивог деспота Вука¹⁰ и новопосвећеног митрополита

- 8 Р. Грујић, „Духовни живот”, *Војводини, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 378. Јеромонах, а потом и митрополит Максим, пошао је стопама Светог Саве и покушао нову реорганизацију целокупног српског црквеног живота, пошто је аутокефална Српска архиепископија с падом Смедерева и деспотовине у Србији (1459) формално престала да функционише, те је Охридска архиепископија поново била узела сву врховну духовну власт над српским народом.
- 9 Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 172. Угарски краљ Владислав је Максиму понудио деспотску титулу коју је он одбио, па је 1503. године Владислав узео сва породична добра. После тога је јеромонах Максим напустио Угарску и са мајком отишао у Влашку где му је Јован Радул IV Велики поверио организовање Влашке митрополије. Максим је тамо учинио многа добра. Помирио је Радула са молдавским војводом Богданом (1507), посредовао у споразуму Радула и угарског краља Владислава. Сва је прилика да је његовим настојањем основана и прва штампарија у Влашкој за штампање словенских црквених књига. Године 1508. Радул се упокојио, а нови војвода Михан је био наклоњен католичанству и није волео Максима. Он са својом мајком долази у Срем и помоћу влашког војводе Јована Њагоја подиже манастир Крушедол, у који је положио мошти свог оца и брата. – уп. Р. Грујић, „Духовни живот”, *Војводина. 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 341. О руско-српским везама: Писмо великог кнеза Василија београдском митрополиту Теофану од 27. јула 1509. године. Митрополит је и даље становао у свом манастиру при великој катедралној Успенској цркви, која је за српског господства била веома богата а сада је осиромашила. У тој цркви су се и тада налазиле Свете мошти и она чудотворна икона која се помиње још у XI веку - „образ Пречистеј Богоматере чудотворице, Лукоју евангелистом списана в Лидје” Код те иконе вршени су сваке недеље молбани и литургија за здравље ктитора, великог московског кнеза Василија, а раније и за његовог оца Ивана, докле год је био жив, јер је он издао за београдске митрополите повељу да могу слати, кадгод хоће, своје посланике по милостињу у Москву. Ово је само један у низу података који сведоче о руско-српским везама.
- 10 Опширније види: Р. Грујић, *нав. дело*, 346. Прве знатније привилегије добили су Срби као етничка група од угарског краља Матије на државном сабору одржаном у Будиму 1481. године. Донет је закључак: „Срби и други шизматици не обавезују се да плаћају десетак, па нека их жупани не нагоне као друге да такав десетак

Београдског кир Филотеја.¹¹ Међутим, не каже се где је књига Еванђеља написана, а претпоставка да је то било у Сланкамену живо се одражала до данас.¹² Једно *Четворојеванђеље* је 1490. године у граду Сланкамену написао Јелисеј дијак.¹³

Црква Светог Николе први пут се помиње 1501. године¹⁴ Реч је о *Четворојеванђељу* које се данас чува у манастиру Пиви (инв. бр. 1974);

плаћају”. (*Copus iuris hungrii* I, 338). По мишљењу Талоција Срби су 1481. године добили у једној тако изразито католичкој земљи, као што је била тадашња Угарска, „готово нечувену заштиту вере”. Ову одлуку је потврдио Угарски сабор (чланом 45 д) 1495. године, али већ наредне године краљевим декретом поништена су Србима права која су били добили 1481. и 1495. године, (*Copus iuris hungrii* 588) . – в. Д. Ј. Поповић *нав. дело*, 245.

- 11 О богатој преписивачкој делатности у Сланкамену писали су И. Руварац и Т. Остојић. – в. Л. Мирковић, *нав. дело*, 128–130; Д. Богдановић, *Кашалот ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 159; Т. Суботин–Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. i. до средине XVII века*, Београд 1999, 36; В. Павловић, „Украс у рукописима писаним у Срему: 1450–1600”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 34–35, Нови Сад 2003, 31–57.
- 12 *Четворојеванђеље* попа Јована из 1481, 233 листа, 287 x 207 mm. – в. В. Павловић, *нав. дело*, 31–56.
- 13 Опширније о богослужбеним књигама писаним у Сланкамену, В. Павловић, *нав. дело*, 381–383; Р. Грујић, *нав. дело*, 375. Уз калуђере духовнике налазио се при двору и ђакон или дијак који је духовнику помагао при богослужењу у придворној цркви и вршио разне писарске, па и секретарске дужности. Та духовна, писмена и учена лица били су углавном и главни регулатори свих важнијих манифестација целокупног духовног живота наших деспотских и властеоских породица под угарском влашћу. Он је само један од многобројних српских монаха који су, као и данас, последњи напуштали Света огњишта и били најбољи чувари карактера наше средњовековне књижевности, предавши је у наслеђе XVIII веку скоро онакву какву су је наследили од XIV века. – в. В. Павловић, *нав. дело*, 44; П. Момировић, „О праволавном храму Светог Николе из 1468. и иконама из 1749. у Старом Сланкамену”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 22, Нови Сад 1986, 233, 234.
- 14 Четворојеванђеље (данас у ризници манастира Пиве) поп Георгије је оставио за душу своју, својих родитеља попа Радоње и матере Радосаве и своје браће, и приложио га у славу Свете Тројице и част Пресвете Богородице, Цркви Св. Николе, у дане благочестивога и христољубивога деспота Јована и брата му јеромонаха кир Максима, синова св. Стефана и матере Ангелине. Поп Георгије моли оне који читају ово Четворојеванђеље да га исправљају ако нађу нешто погрешно. – в. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1991; И. Руварац, *нав. дело*, 385–390; В. Кораћ, *нав. дело*, 39–40; Л. Мирковић, *нав. дело*, 128–129; В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира: касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984, 26; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984, 44–45.

садржи запис попа Георгија родом из Витезова, који је писао књигу у Сланкамену у храму Светог Николе у време деспота Јована и брата му јеромонаха Максима. Вера Павловић сматра да је ово *Чейворојеванђеље* написано 1509. године. Хиландарски игуман сматра корисним да се писмено обрати сланкаменском протопопу Ђурђу и замоли га за препис књиге. Ђурађ се одазвао молби Хиландараца и одмах је поручио једном професионалном калиграфу, Андреји Русину, који је дошао из Галиције и радио тада у Сланкамену, да о његовом трошку препише тражену књигу, по свој прилици са једног примерка те доста ретке књиге који се налазио у протиној библиотеци. А када је писар 1513. године „при благочестивом и христољубивом митрополитје дјелиградском (и сремском) кир Максимје, бившем деспоту” завршио свој посао, прота Ђурађ је тај рукопис послао на дар Хиландару,¹⁵ цркви Ваведења Пресвете Богородице за душу монахиње Марте, своје матере, за вечни помен њезин и његов, „да ми будемо са својим малим прилогом заједно са првим ктиторима”.¹⁶ У Хиландару се чува и рукопис из 1513. године *Злайоустјових и друјих ѿумачења айосѿола*.¹⁷ Годину дана касније, 1514. године написан је још један *Ајосѿол с ѿумачењем*; рукопис се данас чува у Народној библиотеци Србије, (НБС 31).¹⁸ Преписивачка делатност у Цркви Светог Николе поуздано постоји четири деценије (1481–1521) и само је још једна потврда веома снажне везе манастира Хиландара и цркве у Сланкамену. Према до данас познатим и доступним подацима, најуже је везана за Вука Гргуревића и потоње Бранковиће. Дакле, од укупно 5 рукописа који су настали на територији Срема до 1521. године, поуздано се зна да су три настала у Сланкамену. Треба такође указати на запажање П. Момировића, а односи се на појаву странца Русина у Сланкамену. Русине доводи у везу са настанком Цркве Светог Николе – каже да нема никаквог разлога да сумњамо да је црква грађена или саграђена 1468. године и расветљава питање одакле људи из далеке Галиције у Сланкамену: „У Сланкамену у XV и почетком XVI века стално је пребивала шајкашка посада ... У посади је несумњиво било Русина из Галиције и Подолије, па имају и своје свештенике или калуђере. Мишљења сам да су они у Сланкамену пре Срба или су добили храм пре њих, да би задовољили или одобровољили учеснике ратнике,... Ценећи по архитектури храма, они

15 Р. Грујић, *нав. дело*, 382. - уп. Гласник 44, 244; Записи и натписи I, бр. 388.

16 Р. Грујић, *нав. дело*, 382; В. Павловић, *нав. дело*, 32, 43; П. Момировић, *нав. дело*, 234.

17 В. Павловић, *нав. дело*, 32, 43; П. Момировић, *нав. дело*, 234.

18 В. Павловић, *нав. дело*, 33, 44.

су га и сазидали, преневши облике и извесне саставне елементе готике као и у њиховој постојбини Галицији, Подолији, нешто доцније и јужно у Буковини.¹⁹ У даљем промишљању када и како је православна црква Русина била уступљена Србима он каже: „ У тадашњем Сланкамену од половине XV и почетком XVI века, због велике турске опасности и ослабљених градских посада и флотила, били су у великом броју најмљени Срби у надасадиским формацијама ... пошто је тада јака српска већина у Сланкамену и српска црквена организација претегла у храму Светог Николе, јер је она имала протопопа Георгија – Ђорђа ...”²⁰

Година рођења Вука Гргуровића (Змај Огњени Вук)²¹ није позната, но претпоставља се између 1438. и 1444. године. О његовој мајци такође нема података, а за оца Гргура Бранковића везано је прво Вуково појављивање у политичком животу 1458. године када се Гргур уз помоћ Турака бори за власт Деспотовине. Гргур Бранковић кратко време носи деспотску титулу, повлачи се у манастир Хиландар, где се упокојио октобра 1459. године као монах Герман.²² Након очеве смрти о Вуку немамо поузданих података. Пад Смедерева 20. јуна 1459. године и дефинитивно освајање последњих остатака српске државе од стране Турака

19 П. Момировић, *нав. дело*, 236, 238.

20 *Исто*, 238.

21 Ф. Ф. Каниц, *Србија, земља и сѣановниство: од римској доба до краја XX века*, 1, Београд 1985, 136, 167. У народној традицији Вук је запамћен као Змај од Огња, или Змај Огњени. Нема поузданих података да је био „носилац ордена змаја”. Вероватно је овај назив добио захваљујући својој великој војној вештини. О ордену реда Змајева и о храбрости и мудрости деспота Вука у борбама против непријатеља, као и легенде о Вуку, в. Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 166.

22 Р. Грујић, „Светогорски азил за српске владоце и властелу после косовске битке”, *Гласник Скопској научној друштва*, књ. 11, Скопље 1932, 88, 93. – уп. М. Спремић, *Десиој Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 545, 547. Гргур се ускоро закалуђерио и под именом Герман живео је по свој прилици у једном од хиландарских метоха у области Струме; када је 10. октобра 1459. године умро, пренели су га, као што нам то један стари летопис сведочи, у „његов” ктиторски манастир Хиландар: -- „Гргур мних бивајет, наречен Герман, богоугодно пожив с’ миром поћи; тело же јего преносит сеж в’ свој манастир Хиландар”. Сигурно је Срба монаха било и у свим другим светогорским манастирима, вероватно да је у Есфигмену још крајем XV века било Срба калуђера, који су се постарали да и деспотицу Ангелину, са сином јој деспотом Јованом, приволе да се према својим могућностима приме ктиторства, наслеђеног од деспота Ђурђа. Том приликом их је есфигменски игуман Герасим, који је по свој прилици био Србин, посетио чак у Срему, у њиховом граду Купинову, и под клетвом се обавезао да се, како пише у повељи од 23. јула 1499. године, моли за спасење њихове душе.

постављају угарског краља Матију Корвина пред сложен проблем организовања одбране земље од освајачких тежњи Османлијске царевине. Основни елеменат за одбрану јужне границе представљају Срби, који су и пре 1459. године а још више после тог датума, бежећи од турске силе, у великом броју емигрирали у Угарску. Краљ Матија усмерава унутрашњу политику ка фаворизовању српског становништва неопходног за даљу егзистенцију Угарске. Први поуздан податак о Вуку потиче из 1465. кад је члан султановог посланства које краљу Матији нуди мир. Матија одбија понуду, придобија Вука за себе и дарује му градове Сланкамен и Купиново.²³ Настојећи да у што јачој мери привуче српски елеменат, угарски краљ доводи у Угарску Вука.²⁴ Као деспот Рашке, Вук се појављује у уговору о миру између краља Матије и цара Фридриха III Хабзбурга 1467. године. Сима Ђирковић у својим истраживањима закључује да је Вук прешао на угарску страну најкасније до краја 1464. године.²⁵ Дакле, тих година он је могао господарити Сланкаменом. Међутим, о томе нема писаних података, а из аката Вукове удовице Барбаре Франкопан сазнајемо да Вук пред смрт није поседовао Сланкамен.²⁶

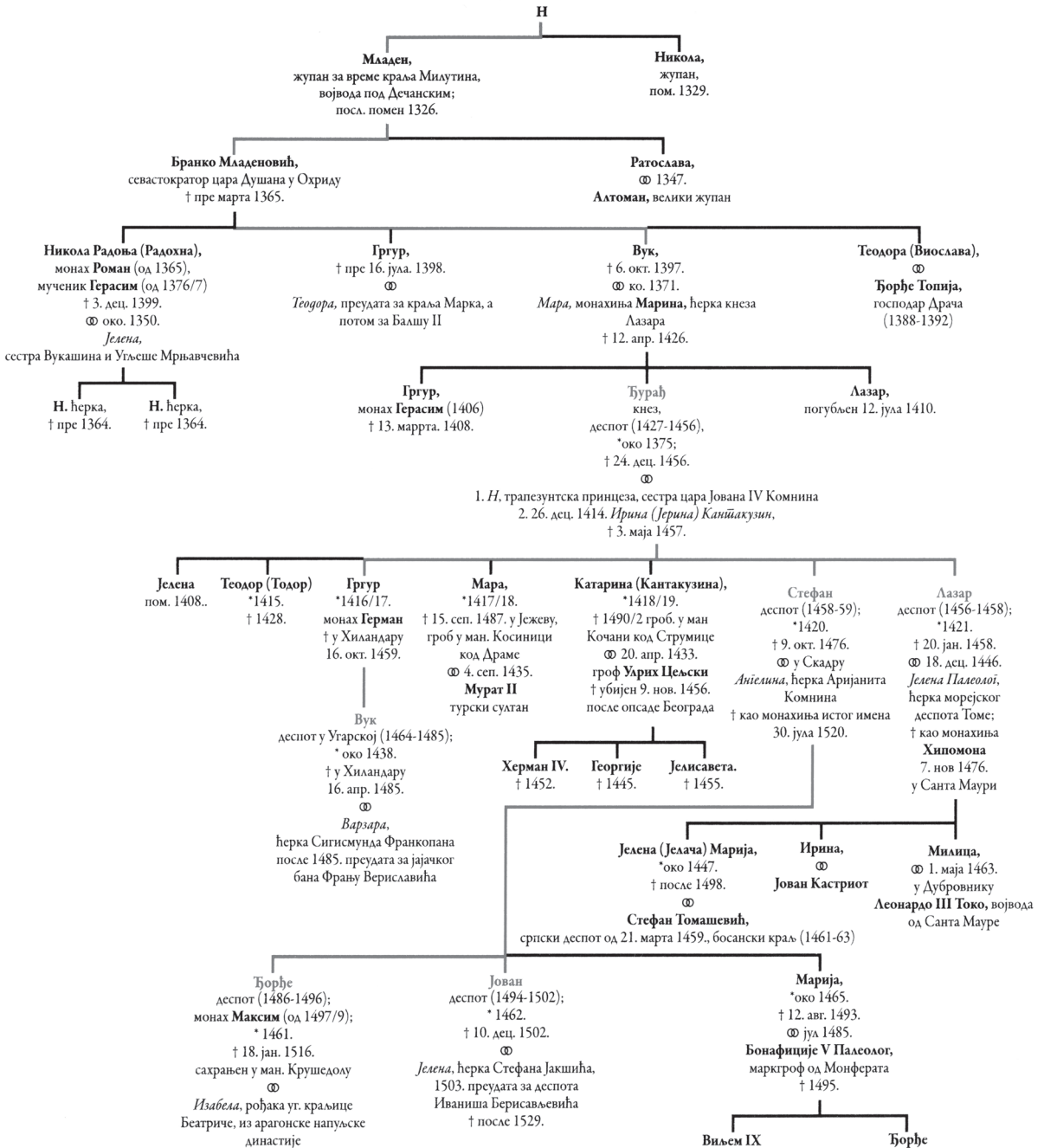
23 М. Спремић, „Српски деспоти у Срему”, *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке јоре и Срема*, Београд – Беоцин, 2007, 47–73; С. М. Ђирковић, „О деспоту Вуку Гргуревиху”, *Сџари Сланкамен: њрилози моноџрафији*, Нови Сад 1971, 19. Вук је предузимао већи број војних акција против краља Матије Корвина (1458), залетао се до Срема и напао Ковин. Ђирковић објашњава грешку претходних истраживача која се односи на први помен Вука 1465. године. В. Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 166; (Fraknoi, Matuas kir. Levelei I, 78; Engel, Geschi, Des ungar. Reiches (1813) III/1, 265); И. Руварац, *нав. дело*, 384. – „Други знаду, а ја не знам, кад и које је управ године Вук деспот прешао од Турчина на страну и под крило угарског краља Матије и само знам, да је поменуте године 1468. већ војевао за славу и част краља свога Матије Корвина; а у потврду реченице, да је Змај деспот Вук држао град Сланкамен и седео у том граду, могао бих навести само то, да се у Поменику Придиноглавском, писаном око половине прошлог века, Вук деспот назива Сланкаменац – И ништа више.”

24 Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 189–191. У касну јесен 1461. године дошло је под Београдом до сукоба између неких турских одреда и људи Вука Бранковића. Српске чете су прешле и разбиле Турке, од којих су многи страдали у овом изненадном сукобу, према једном млетачком извештају њих око 2.000. Године 1463, пошто су Али-бегове чете натеране на повлачење, сам краљ Матија прелази у Србију на челу своје војске да гони Турке. Он је палио и пљачкао све пред собом, а ослободио је том приликом око 15.000 хришћана из турског заробљеништва, о чему пише у писму папи Пију II.

25 С. М. Ђирковић, *нав. дело*, 21.

26 *Истио*, 22.

Ктитор и време градње Цркве Светог Николе

сл. 1. Родослов Бранковића

Угарску војску, која се 1464. године повлачила из Босне,²⁷ прати велика група народа, међу којима и велики број Срба, а Вук се тада не помиње.²⁸ Први поуздан податак о Вуковим војним подвизима не само против Турака, него и против осталих непријатеља краља Матије поклапа се са годином када је, по предању, изграђена Црква Светог Николе. У годинама између 1468. и 1471. године Вук учествује у борбама које је краљ Матија водио против свог ранијег таста Ђурђа Пођебрада и против Пољака.²⁹ Момчило Спремић истиче да је Вук већ од око 1465. до 1485. године најзначајнији ратник Матије Корвина на јужној граници. „Његова специјалност били су продори у Турску, а цео његов живот био је ратовање... У званичним документима Вук се потписивао као *десиоѿ Вук* и *десиоѿ Вук* и *каѿеѿан досанских ѿрадова*. У угарским изворима његова титула гласила је *Illustris et magnificus dominus regni Rascie despotus*. Мада је ратовао на ширем простору, Вук је учинио Срем својим средиштем. По народној традицији столовао је у селу Купинову. Имао је неку врсту двора на коме је било образованих људи ...”³⁰ Изузетном мудрошћу и храброшћу Вук се истакао у рату који је краљ Матија водио против Турака у Мачви и североисточној Босни (1475–1476).³¹ Успеси у Босни охрабрили су деспота Вука. По одласку краља Матије у Будим, Вук је кренуо на Смедерево, престоницу својих предака.³² Заједно са Дмитриром Јакшићем учествовао је у ратовима које

- 27 Група аутора, *Историја Мађара*, Београд 2002, 163. После похода по Босни, у службу краља Матије ступио је унук Ђурђа Бранковића Вук Бранковић – Змај Огњени.
- 28 *Исто*, 162. „Мађарска војска је продрла у Босну (1464) из два правца зауевши Јајце и Сребреник. Од њихове територије краљ Матија је створио Јајачку и Сребрничку бановину. Оне ће постојати годину дана и представљаће истурени одбрамбени положај Угарске према Турској на том делу границе.”
- 29 Б. Ферјанчић, *Десиоѿи у Визанѿији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 198–199. Од 1468. године Вук учествује у бројним ратним походима угарског краља Матије Корвина, не само против Турака него и на сасвим другој страни, у Чешкој и Пољској.
- 30 М. Спремић, „Српски деспоти у Срему”, *Срем кроз векове: слојеви кулѿура Фрушке ѿре и Срема*, Београд – Беочин, 2007, 53–55.
- 31 М. Спремић, *Десиоѿ Ђурађ Бранковић...*, 199. Први докуменат у коме је Вук Бранковић титулисан као деспот јесте угарски извештај о борбама око Шапца, упућен 7. марта 1476. године, где се наводи да је у опсади града учествовао „*Illustris Bosh despotus Rascie*”.
- 32 Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 168. У опсади Смедерева успео је да присили Турке да напусте варош и да се повуку у тврђаву. Опсада је трајала неколико месеци и када је, крајем године, дошла Турцима помоћ од 60.000 људи, Вукова војска је поражена и пребачена преко Дунава.

је 1477. и 1479. године водио краљ Матија против аустријског цара Фридриха.³³ Те године Вука не помињу у Сланкамену, а од 1479. године деспот Вук је све више везан за град Ириг у Срему.³⁴ Године 1480. он опет ратује против Турака у Босни. Најзад, крајем 1483. године постигнут је споразум о прекиду непријатељстава између две државе на пет година. Захваљујући миру, становници Београда и околине, укључујући и Сланкамен, могли су мало да предахну.³⁵ Вук Гргуревић се упокојио 16. априла 1485.³⁶

Српско становништво насељава Сланкамен пре³⁷ и за време деспота Вука, а како је познато, присутно је и у време угарске и турске власти у њему. Као најповољнија прилика за изградњу цркве управо је период до 1468, године непосредно након Вуковог преласка на угарску страну, јер угарским властима је било изузетно важно стицање поверење српског народа – требало је подржати новог деспота. Друга повољна прилика за изградњу храма јесте око 1481. године, када је Вук услед успешног ратовања у великој милости код краља и када српски народ, који је тих година пристигао у великом броју, неоптерећен порезом мало лакше живи. Међутим, потврда да је Вук Гргуревић ктитор Цркве Светог Николе у Сланкамену, а непуну деценију касније и цркве

- 33 *Истио*, 168. Српске чете, које су том приликом чиниле главни део војске краља Матије, оставиле су, због пљачкања и убијања, ружну успомену у Аустрији. Нека су се места сама предала само да би била поштеђена од Срба војника.
- 34 *Истио*, 168. Вук „*Illustris et magnificus dominus, regni Rascie despotus.*” тужен је, због узурпације имања у околини Ирига и неких имања у Бачкој жупанији. Изгледа да је Вук у спору успео, јер се 1483. године налази у Иригу. Вук је у писму написаном у Иригу молио Бајазита да се са турске стране престане са нападима у Угарску; уп. С. Стојановић, *Старе српске новеље* I/2, 487, 488).
- 35 Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 199.
- 36 И. Руварац, *нав. дело*, 99–302.
- 37 М. Спремић, *Десџоџи Ђурађ Бранковићи...*, 95–96. Није било лако предати Београд, који је толико изграђен у време деспота Стефана. Био је то јединствен пример у историји да једна држава преда другој своју престоницу. Добио је Ђурађ између осталих „тврди град Сланкамен који је смештен поврх Београда на обали Дунава према ушћу Тисе која ту утиче у Дунав”. – уп. Д. Ј. Поповић *нав. дело*, 168. Срби ратници војници у служби угарских и аустријских валадара у оквиру познате и доступне документације најчешће се јављају као шајкаши. Главне станице шајкаша на Доњем Дунаву: Петроварадин, Сланкамен, Земун, Београд, Смедерево, Голубац. У овим местима биле су и радионице у којима су поправљане и прављене шајке. На дан битке поступало овако истакла би се застава на лађи главног заповедника, а затим би се помолило Богу и кренуло у битку.

Светог Николе у манастиру Гргетегу (1476), захтева даља детаљна истраживања.³⁸

С друге стране, поставља се питање можемо ли замислити град пре деспота Вука у коме живи српски народ, носи у себи живу веру Светих Отаца православне Христове Цркве, а да нема Цркву за молитву. На овакво питање тешко је добити потврдан одговор и стога треба пажњу усмерити на то да ли су постојали услови за изградњу православног храма у Сланкамену у време деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића.

Наследник деспота Стефана, у сваком добру и врлини, био је његов сестрић деспот Ђурђе Бранковић (1427–1456).³⁹ Већ од преузимања деспотске титуле наследио је и поседе у Угарској, међу њима и Сланкамен, уз обавезу чувања пограничних територија. Пошто се учврстио на власти, Ђурђе је јасно показао да наставља пут ранијих српских владара. Чинио је све да спасе српски народ, милосрдно је помагао светогорске манастире и чувао православну веру.⁴⁰ Захваљујући његовој бризи, јака преписивачка средишта⁴¹ на северу постали су Смедерево и Браничево.

38 В. Матић, *нав. дело*, 145–148. О манастиру Гргетегу: О првобитном изгледу грађевине данас нема поузданих одатака, сва је прилика да је у њеној архитектури поновљен план и простор сажете варијанте моравског триконхоса.

39 Ч. Мијатовић, *Десјоџи Ђурађ Бранковић: јосјодар Србима, Подунављу и зейском йриморију*, 1, Београд, 1907, 80. - „Од угарских земаља припадао је деспоту Стефану а после њега и деспоту Ђурађу највећи део Срема, заједно са градовима Земун, Сланкаменом.”; И. Руварац, *нав. дело*, 377. „Сланкамен је дакле држао Ђурађ; то каже Туроци но ја мислим да је већ деспот Стефан са градом Купиником, Земун и другим неким градовима, држао и Сланкамен. Изравне потврде за то нема већ само мислим, да је тако – а други може слободно другачије о томе мислити и баш тврдити да је, да није Стефан добио ил може бити и купио од угарског краља Жигмунда, који је увек требао новаца, јер је просипао новац, град Сланкамен, већ да је краљ Жигмунд баш деспоту Ђурђу баш за Београд дао и даривао Сланкамен, и ако тај други веселник докаже то и приутврди- ја ћу се искрено да радујем са њим, и нећу му ни најмање завидити и бледом, зеленом зависти, помраченим умом јогунасто бранити своју пуну мисао, као што чине у сличним приликама Бугари и бугарски синови.” - уп. В. Матић, *нав. дело*, 6; М. Спремић, *Десјоџи Ђурађ Бранковић...*, 95–96.

40 М. Спремић, *Десјоџи Ђурађ Бранковић...*, 118–120. Први су к њему дошли монаси из руског манастира Светог Пантелејмона, у коме се некад подвизавао Свети Сава, потом монаси манастира Ватопеда и јеромонах Давид из Есфигмена, а он са молбом Ђурђу да се прихвати ктиторства. Он је прихватио и издао манастиру Повељу 11. септембра 1429. године „у патријаршији у Жичи”.

41 Изузетно значајан подухват је *Браничевска лествица*. Настала је у заједници са браничевским митрополитом Саватијем, 1434. године, као дело писара Давида.

Он наставља да насељава Србе из јужних крајева на својим, нешто суженим, поседима у Срему и Банату. Године 1437. већи део Срема насељавали су Срби, па је, с обзиром на овакво стање, папа послао у Срем свог изасланика да шири „праву” веру. Годину дана касније (1438) забележено је да се многобројни становници српског порекла налазе у пределу око Каменице, Беочина, на подручју Фрушке Горе и шире. Око 1439. године Ђурђев положај у угарској краљевини био је веома стабилан. У време опсаде Смедерева 1439. Србија је страховито похарана и опљачкана, а српски живаљ је напуштао и северну Србију, прелазео Саву и Дунав и насељавао се у Угарску. Већ је стизао доста далеко на север. Док је Србија паљена и расељавана, 6. јула 1439. године звона на флорентинској катедрали огласила су склапање уније између Римокатоличке и Православне цркве.⁴² Српска црква је била међу реткима која није послала своје представнике, став деспота Ђурђа према унијатском сабору потпуно се уклапа у целокупно његово верско опредељење и духовну делатност. И као човек и као владар прожет свим својим бићем источнохришћанском вером и културом, био је заштитник исихаста. Од својих верских начела није одступао, па ни у питањима уније.⁴³ Захваљујући својој личности, поред

Иницијатор целог посла је био деспот Ђурађ. Изражавајући особиту наклоност према животу Светог Јована Лествичника и његовом делу *Лествица*, одлучио је да изврши рестаурацију оригиналног текста превода. Довео је учене светогорске монахе, који су упоређивали текстове, одабрали најбоље и превели их. Због монашке скромности која је иносима наметала анонимност, остала су непозната њихова имена. в. М. Спремић, *Десјош Ђурађ Бранковић...*, 175; Свети Јован Лествичник, *Лествица*, Манастир Хиландар 2003.

42 Због потчињавања папи, пала је сенка на Византијско царство; оно је изгубило и оно мало угледа што је још уживало у православним словенским земљама. Далека Московска Русија, коју су Грци вековима васпитавали у мржњи према Риму, оценила је приклањање цара римокатолицизму као издају. М. Спремић, *Десјош Ђурађ Бранковић...*, 221–227.

43 Ј. Србуљ, *Штарац Пајсије: човек љубави Божије*, Београд 2004, 394. Прича се да се Мехмед Освајач, када се спремао да освоји Константинопољ, хвалио да ће га разорити својом силом. Тада се из зидине тамо где се налазио појави једна рука показујући свих пет прстију. Одмах се повуче и поново се појави показујући четири прста! Сакрила се и поново изашла показујући три прста. После тога се више није појавила. Освајач је остао скамењен. Позове хоће да му то објасне. Нису могли. Позове магове и остале, али нико није успео да протумачи тај необични догађај. Неки му рекоше: Једино хришћански патријарх могао би то да објасни. Дакле, после разорења, затражио је од патријарха тумачење оног чудног догађаја. А Генадије Схоларије, пошто га је пажљиво саслушао, рече му: „Дај ми

искрених пријатеља имао је међу католицима велики број непријатеља; заједнички интереси у борби против османлија само су привремено умирили непријатељства. Један од оних са којима се деспот често врло тешко разумео био је Јаноша (Јован) Хуњади. Он је младост провео код Турака, добро упознавши њихову војну тактику и свакојака лукавства; ратовао је за деспота Стефана, а од 1437. посветио је живот борби против Турака. Храброшћу и упорношћу стекао је славу највећег борца у хришћанској Европи. Посебно је слављен у Влашкој, Угарској и Србији. Захваљујући сталној и храброј борби против иноверних, постао је први човек Угарске под чијим је туторством био и сам краљ.⁴⁴ У почетку сарадње срдачност је карактерисала однос између Хуњадија и Ђурђа, да је сам Хуњади преко ухода прикупљао обавештења која је достављао Ђурђу. Међутим, већ наредних година почеле су свађе око поседа у Угарској,⁴⁵ а у Смедереву 7. августа 1451. године издата је свечана повеља о миру између Хуњадија и Бранковића. Споразум је предвиђао да Хуњадију припадну деспотова добра у Угарској (Немети, Сатмар, Нађбања, Дебрецин) која већ држи, као и Купиново, Митровица, Сланкамен, Земун, Бечеј, Бечкерек, Ердсомњо и Вилагош, а потом су се породице накратко измириле. У одбрани Београда 1456. године Сланкамен је имао важну улогу; из њега је Хуњади наоружану флоту пустио низ Дунав, а са својим ратницима је обалом дошао до Земуна. Морнари су 14. јула разбили главну турску борбену линију, потапајући и палећи њихова пловила. Деспот је писао да је Хуњади спремао лађе у „у нашем граду Сланкамену”, а поуздано се

три дана времена и трећег дана ће ми, верујем, Бог то открити и ја ћу ти рећи.” Тако је и било Мехед Освајач одмах издаде заповест да се отворе сви храмови и да се хришћани непрестано три дана моле, да бдију и посте. Трећег дана јави се арханђел Гаврило патријарху и рече му: „Султан се хвалио да ће разорити Константинопољ. Не! Да су се у њему наша само два праведника, град не би пао! Али постоји само један.” Сматрајући да је патријарх тај једини праведник, Мехмед даде Цркви позната права.

44 М. Спремић, *Десиош Ђурађ Бранковић ...*, 208.

45 *Истио*, 344. Након битке на Косову 1448. године склопљен је мир између Хуњадија и деспота Ђурђа у Смедереву 1448. Четврта тачка уговора тиче се поседа. По њој је Хуњади требало да врати деспоту све поседе које је узео, сем оних које држи по уговору о веридби између свог сина Владислава и деспотове унукe. Задржао је поседе које му је деспот дао пре него што је повратио државу 1444. године, сходно уговору који су њих двојица потписали посредништвом кардинала Јулијана Цезаринија. Али, био је дужан да поништи све одредбе које је у вези са тим поседима издао против деспота, уз враћање одговарајућих исправа.

зна да су у њиховој изградњи учествовали Срби, јер је знатан број Срба одиграо значајну улогу у хришћанској флоти у бици на Дунаву. Победа код Београда одјекнула је у целом хришћанском свету, а дана 6. августа сви су славили победу, највише Хуњадија.⁴⁶ Личност деспота Ђурђа и чињеница да господари Сланкаменом (1427–1451), као и истраживања архитектуре Цркве Светог Николе, упућују на претпоставку да је деспот Ђурађ, у годинама релативног мира од 1428–1437, 1445–1447, 1448–1453, могао приступити изградњи цркава северно од Саве и Дунава међу којима и Цркве Светог Николе у Сланкамену.⁴⁷ Чињеница је да у прво време своје владавине, док је сигурно господарио државом, деспот Ђурађ није дуже боравио на своји угарским поседима. Тек од 1439. до 1444. године, и од 1454. до 1456. године, када је султан харао, остајао је на њима, а уз њега су били деспотица Ирина, деца, дворани, великаши и војна пратња.⁴⁸ У доступној и познатој документацији нема податка да ли је Ђурађ за своје владавине дуже или краће боравио у Сланкамену.

У време угарске власти Матије Корвина у Сланкамену православни храм је могао живети и бити изграђен, јер бројно и Угарској потребно српско становништво под покровитељством деспота, црквених поглавра, властеле и Свете Горе свакако је могло предузети такав подухват. Ђурђево одлучно одбијање да пређе у римокатоличку веру огорчило је упорног и славољубивог Капистрана.⁴⁹ Водећи баш 1455. године борбу против „расколника влашких и српских”, подстицао је римокатолике у Ердељу да се преобраћају или прогоне православне свештенике позивајући се на некадашње наредбе Јаноша (Јована) Хуњадија и барона да се спале православне цркве и протерају свештеници који не прихвате римокатолицизам.⁵⁰ Капистран је тражио од папе ревизију Ђурђевих

46 *Исѣо*, 483. О одбрани Београда: Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 134.

47 М. Спремић, *Десѣоѣ Ђурађ Бранковић ...*, 571.

48 М. Спремић, *Десѣоѣ Ђурађ Бранковић...*, 601.

49 Јован Капистран (лат. *Ioannes Capistranus*, итал. *Giovanni da Capestrano*, 24. јун 1386 – 23. октобар 1456) био је фрањевачки калуђер, теолог, инквизитор и проповедник крсташког рата против Турака Османлија. Учествовао је у одбрани угарског Београда од напада Мехмеда II Освајача 1456. године заједно са Јаношем Хуњадијем, али је након повлачења османске војске преминуо од куге. Католичка црква га је 1690. године канонизовала по налогу папе Александра VIII.

50 М. Спремић, *Десѣоѣ Ђурађ Бранковић...*, 454–455. Упорно залагање деспота Ђурђа за православље и одлучно одбијање да пређе у римокатолицизам допринело је да је имао велики број противника међу латинским писцима и свештеницима како савременицима, тако и потоњим. Одлучно су стали у одбрану верски нетолерантног

привилегија о подизању православних манастира. Како му није остало још дуго живота, тешко да је у томе успео, али је исто тако мало вероватно да је Ђурађ стигао да подигне храмове које је планирао. Међутим, из преписке Капистрана види се да је у областима северно од Саве и Дунава већ било православних цркава. Иако се не наводе, можемо претпоставити, да је међу њима била и Црква Светог Николе или да је дар било у плану њено подизање.⁵¹ Капистран се залагао за изградњу православних цркава изузетно, само ако је проценио да је зидање цркве значило придобијање тада бројног српског становништва уочи великих догађаја за које се добро знало да непосредно предстоје, како је било пред опсаду Београда 1456. године. Српска црква се тада није могла подићи без одобрења из Угарске.⁵²

Вратимо се сада на време деспота Стефана Лазаревића који је у свом поседу 1404. године или најкасније до 1411. године имао градове Сланкамен, Земун, Купиново и Митровицу. Сланкамен је својим положајем и топографијом био веома значајан деспоту Стефану, он је мирна лука Србима избеглим пред Турцима. Зато се и поставља питање није ли већ у време деспота Стефана Лазаревића постојала могућност за изградњу Цркве Светог Николе. Оно што деспот везује за Цркву Светог Николе јесте посвета цркве, архитектура цркве и живопис сачуван у њој. У Београду, поред митрополијске цркве посвећене Успењу Пресвете Богородице, деспот подиже храм посвећен Светом Николи, а уз њега болницу на слаткој води и цркву Света Три Јерарха. У Сланкамену је храм посвећен Светом Оцу Николи и на изузетно значајном месту у њему – западном зиду североисточног ступца живописана је фреска са представом Света Три Јерарха. Сланкамен је град кроз који је прошао и у коме је живео велики број војника, он им је био база када су кретали у рат и када су из њега долазили. Да ли је уз храм Светог Николе, као и у Београду, постојала болница, не можемо рећи, али је потреба сигурно постојала.⁵³ Можемо претпоставити да је Црква Светог Николе била манастирска црква, а њен ктитор, деспот српски, живи вером Светих Отаца и корача стопама славних предака.

Хуњадија који је, по речима Капистрана, донео одлуку о спаљивању православних цркава.

51 Ђурђев „највећи грех” који му римокатолички писци нису могли опростити био је у томе што није могао напустити веру Светих Отаца. – в. *Истио*, 455.

52 Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 308.

53 Данас се у непосредној близини цркве Светог Николе налази бањско лечилиште „др Боривоје Ђатић”.

сл. 2. Најстарија карта Угарске ⁵⁴

- 54 (овде детаљ) Ј. Калић-Мијушковић, „Најстарија карта Угарске: Tabula Hungariae”, *Зборник радова Византијолошкој инститиуије*, 24-25, Београд 1986, 424-425. Ова карта је у науци најчешће одбацивана због њених недостатака (ток Дунава, положај градова). И поред недостатака, она пружа драгоцене информације. У структури насеља јасно се уочава предност дата утврђењима у најширем смислу речи. Београд је приказан као велико утврђење са кулама, Смедерево је значајно мање, а Земун је означен као већа кула (Гардош кула). *Сланкамен* је дат као мањи утврђени град, без веће куле која се истиче у односу на остале, а по величини не заостаје за Земуном. На изради је учествовало више људи. Први аутор био је секретар острогонског надбискупа Томе Бакача, који је од 1497. до 1521. године носио титулу надбискупа. Карта представља дрворез израђен на четири листа, димензија 780 x 550 mm. Штампана је у Инголштату 1528. године и до сада је откривен само један примерак. Размере су 1:1093000. Карта је у боји, а рукопис писан курзивном готицом.

Проучавања архитектуре Цркве Светог Николе у Старом Сланкамену

Изучавање српске уметности из доба турске владавине започето је после Другог светског рата. Истраживања су донела многе занимљиве и вредне податке који се тичу целине чији је значајан део уметност која се развијала под српским деспотима на територији северно од Саве и Дунава. Постигнути су значајни резултати у истраживању: утврђене су карактеристичне појаве у српском градителству под турском влашћу, а проблем хронологије и идентификације споменика у великој мери су решени.

Први драгоцен текст о историји Цркве Светог Николе написао је 1892. године Иларион Руварац.⁵⁵ Величину Руварчеву најбоље је описао Лазар Трифуновић: „Иларион Руварац је отворио пут проучавању историјских извора. Крећући се по овом трновитом путу као проницљиви и оштроумни испитивач текстова, Руварац је изградио сопствене погледе и поставио основе савремене српске историографије.”⁵⁶ Руварац критички приступа свим подацима везаним за Цркву Светог Николе. Његов изузетан допринос су преводи и тумачења текстова путописаца XVI века који су на свом путу прошли кроз Сланкамен и описали град, варош и цркве у њима. Међутим, на велику жалост, Руварац не оставља опис Сланкамена и Цркве Светог Николе које гледа очима савременика. Након непуних пет деценија, 1939. године, Радослав Грујић у оквиру проучавања духовног живота Срба на територији данашње Војводине пише о фрушкогорским манастирима и парохијским црквама у Срему. Сазнања о Цркви Светог Николе директно нису проширена, јер када пише о животу храма, у свему се ослања на Руварчев текст, али преданим радом изузетног историчара расветљена су најважнија питања духовног живота српског народа,

55 И. Руварац, „Стари Сланкамен”, *Зборник Илариона Руварца: одабрани историјски радови*, Београд 1934, 365–408.

56 А. Кадиевић, *Један век истражења националној стили у српској архитектури: средина XIX – средина XX века*, Београд 1997, 226–227.

отворена многа врата и дате смернице будућим истраживачима.⁵⁷ У покушају да се установи порекло и утврде могући узорци, прва запажања о преузимању просторног решења моравске архитектуре на Фрушкој гори изнео је Михајло Валтровић.⁵⁸ Ову особеност српске архитектуре потврдила су каснија истраживања Милана Кашанина и Вељка Петровића.⁵⁹ Класификацију фрушкогорских манастира засновали су на пажљивом испитивању историјских података, облика основа, архитектонског склопа грађевине, декоративног програма и грађевинске технике. Као резултат, уследило је дефинисање два временски и стилски различита периода: традиционално византијски, у којем се гради крајем XV века и почетком XVI века, и барокни, везан за XVIII век. У оквиру споменика прве групе, на основу стилске припадности разликују припадност моравској или рашкој групи. Својим радом они су покренули и охрабрили будуће истраживаче. О историји Цркве Светог Николе писао је Лазар Мирковић. Он је у мањој мери допунио Руварчева проучавања и ставио акценат на питање промене архитектуре цркве током XVIII и XIX века.⁶⁰

Послератни период је донео веома значајне промене; рад на свестраној заштити споменичког фонда отворио је нова питања и покренуо значајан број истраживача. Истраживања архитектуре Цркве Светог Николе вршио је надлежни Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине (1949, 1951–1952, 1955–1956, 1965–1968, 1991).⁶¹ Након радова на конзервацији и рестаурацији, између 1965. и 1968. године, Војислав Кораћ пише први стручан текст који се односи првенствено на архитектуру Цркве Светог Николе, ктитора, време градње и расветљава питање њеног места у позносредњовековној архитектури Србије.⁶² Петар Момировић

57 Р. Грујић, „Духовни живот”, *Војводини, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 330–414.

58 М. Валтровић, „Поглед на стару српску црквену архитектуру”, *Глас Српске краљевске академије*, 17, Београд 1889, 33.

59 В. Петровић, М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини: од доба десјоџа до уједињења*, Нови Сад 1927, 9–40; М. Кашанин „Српска уметност у Војводини”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 441–454.

60 Л. Мирковић, „Црква у Старом Сланкамену”, *Зборник за ликовне уметности Маџице српске*, 11, Нови Сад 1955, 117–136.

61 Значајан допринос проучавању Цркве Светог Николе дали су: Иван Здравковић, Софија Недвидек, Оливера Милановић-Јовић, Милоје Милошевић и Мирјана Ступар. – в. *Документација о Цркви Светиој Николе у Старом Сланкамену*, Петроварадин 1967.

62 В. Кораћ, „Стара црква у Сланкамену и њено место у развоју српске архитектуре касног средњег века”, *Сџари Сланкамен: џрилози моноџрафији*, Нови Сад 1971, 27–47.

својим истраживањима доноси нова запажања која се односе првенствено на порекло „нових” архитектонских елемената Цркве Светог Николе за које претпоставља да долазе из Угарске. У новом светлу се бави питањима ктитора и временом подизања цркве.⁶³ Архитектуром у Подунављу Марица Шупут се бави у оквиру проучавања српске архитектуре у доба турске владавине; уочава значај потребе за континуитетом и важну улогу Цркве Светог Николе и најстаријих споменика који стоје на почетку новог и последњег раздобља старе српске архитектуре.⁶⁴

Архитектура парохијских цркава на подручју Срема, уз неколико изузетака, до данас је остала непроучена. Војислав Матић је први истраживач који се бавио архитектуром црквених грађевина северно од Саве и Дунава у време угарске, турске и аустријске власти. Он ће употпунити истраживања која су нагостили Вељко Петровић и Милан Кашанин.⁶⁵ С друге стране, архитектура фрушкогорских манастира заинтересовала је велики број истраживача. У низу значајних дела објављених у току три последње деценије XX века уобличен је циљ и смисао научних истраживања. Питање валоризације поменутих црквених грађевина нашло је место и у раду Дејана Медаковића.⁶⁶ Он открива порекло и узор главних праваца развоја српског црквеног градитељства између XV и XX века у Подунављу, усмерујући своја истраживања на питање порекла барокне уметности у Подунављу у свим облицима уметничког изражавања.⁶⁷ Миодраг Јовановић као посвећени истраживач изузетно доприноси проучавању настанка и токова развоја српске сакралне архитектуре и сликарства XVIII–XX века.⁶⁸ Промене које су захватиле манастирске и

- 63 П. Момировић, „О православном храму Светог Николе из 1468. и иконама из 1749. у Старом Сланкамену”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 22, Нови Сад 1986, 233–242.
- 64 М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти (1459–1690)*, Београд 1984, 43–58. О градитељској делатности јужно од Саве и Дунава, в. М. Шупут, „Српско црквено градитељство од 1459. до 1557. године – континуитет или обнова”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 27–28, Нови Сад 1992, 237–257.
- 65 В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира: касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984.
- 66 Д. Медаковић, „Истраживање и валоризација фрушкогорских манастира”, *Зборник радова Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1990, 25–45; *Из инвентара сремских цркава XVIII и XIX века*, Земун 1961.
- 67 Исти, *Пушеви српској барока*, Београд 1971; *Трајом српској барока*, Нови Сад 1976; *Барок код Срба*, Загреб 1988.
- 68 М. Јовановић, *Српско црквено градителство и сликарство новије доба*, Београд-Карагујевац 1987.

парохијске црквене грађевине нису оставиле равнодушним Миодрага Коларића, чији истраживачки рад има велики значај.⁶⁹ У последњој деценији XX века велики допринос истраживању фрушкогорских манастира дали су заједничким радом Оливера Милановић-Јовић и Петар Момировић.⁷⁰ Убрзо потом је настала фотомонографија фрушкогорских манастира у којој су Бранка Кулић и Недељка Срећков објавиле око три стотине фотографија које сведоче о променама на грађевинском ткиву фрушкогорских манастирских целина у последња два века.⁷¹ Иако њихово истраживање не излази из оквира фрушкогорских манастира, значајно су допринели проучавању Цркве Светог Николе. Неколико година касније, Љубомир Иванчевић даје прилог проучавању Цркве Светог Николе, али њиме не излази из оквира истраживања Миодрага Коларића.⁷² Велики значај има докторски рад Љиљане Стошић, којим аутор систематски и посвећено даје изузетан допринос истраживању српске уметности између 1690. и 1740. године.⁷³

Проучавајући духовни и уметнички живот манастира Крушедол, Мирослав Тимотијевић износи податке важне за проучавање Цркве Светог Николе.⁷⁴

Ослањајући се на поменута истраживања, овај рад је прилог проучавању архитектуре Цркве Светог Николе у Старом Сланкамену, и то три сегмента структуралног и композиционог развоја црквене грађевине. Први део је посвећен ктитору и времену подизања Цркве Светог Николе и првобитној архитектури. У другом се разматрају стања архитектуре цркве након турског доласка у Срем и Стари Сланкамен до првих радова на конзервацији и рестаурацији 1949. Године. У трећем сегменту изложена је анализа архитектуре грађевине, њеног унутрашњег простора и чинилаца којима је он архитектонски обликован, а потом и њеног спољашњег изгледа.⁷⁵

69 М. Коларић, *Српска уметности XVIII века*, Београд 1954, 1–16; Исти, *Класицизам код Срба. 1, 1790–1848*, Београд, 1965, 2.

70 О. Милановић Јовић, П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1990.

71 Б. Кулић, Н. Срећков, *Манастири Фрушке јоре*, Нови Сад 1994.

72 Љ. Иванчевић, *Прилози проучавању цркве Светиој Николе у Старом Сланкамену*, Нови Сад 1998.

73 Љ. Стошић, *Српска уметности 1690–1740*, Београд 2006.

74 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол, I*, Нови Сад 2008.

75 Ј. Берић, *Архитектура Цркве Светиој Николе у Старом Сланкамену*, дипломски рад одбрањен на одељењу Историје уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2006.

Првобитна архитектонска концепција Цркве Светог Николе

Захваљујући конзерваторско-рестаураторским радовима (1965–1968), изворни изглед Цркве Светог Николе је у највећој мери откривен. Реконструисана основа Цркве Светог Николе својим типолошким својствима припада скупуни грађевина развијеног уписаног крста с куполом и бочним конхама. Претпостављамо да су бочне конхе у првобитној замисли биле у висини бочних зидова.⁷⁶ Дужом страном усмерена од запада ка истоку, грађевина је замишљена и изведена као јединствен организам унутар кога су постојала два одвојена дела – црква у ужем значењу и припрата. Основа цркве у ужем смислу изведена је у облику правоугаоника који је на две бочне стране и на источној страни отворен према просторима конхи и олтарској апсиди.

Композицију Цркве Светог Николе одликовали су склад и симетрија, а мање деформације које постоје у плану, настале су приликом постављања темеља. Узрок неправилности треба приписати терену на коме је грађена црква и, претпостављамо, великој брзини зидања. Можда бисмо могли претпоставити и да мајстор који зида није добро познавао стару српску архитектуру, да је можда долазио из угарске средине. Ктитор Цркве Светог Николе је зацело одлично познавао највеће споменике светогорске и моравске архитектуре. Војислав Кораћ је закључио да црква у Сланкамену понавља градитељско решење великих моравских цркава Раванице, Љубостиње и Ресаве.⁷⁷ Сличност се огледа пре свега у простору цркава у ужем значењу. Својим мерама сланкаменска црква је најближа Раваници, односом простора поред Раванице указује

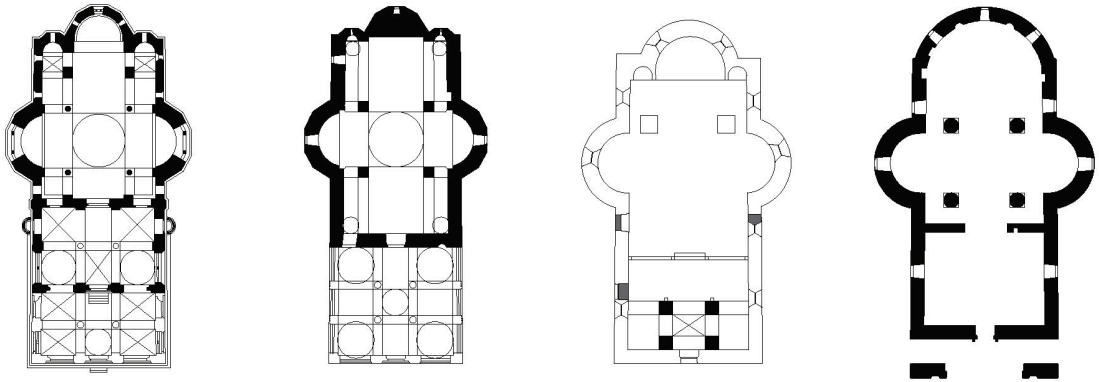
76 На овакав закључак наводи цртеж Цркве Светог Николе из 1739. године, аналогије са триконхосима на чије је подобје зидана, као и временске и стилске сродности са црквама XV века у Смедереву, Павловцу, Београду и са касније подигнутим манастирским триконхалним црквама на Фрушкој гори. На то упућује и чињеница да је горња конструкција цркве приликом уклањања куполе могла бити значајно измењена.

77 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...*, 41.

и на Љубостињу, Ресаву, Нову Павлицу и на светогорске манастире, првенствено Хиландар (сл. 3). Олтарски простор и источни травеј до пара источних стубаца исте су дужине као централни део храма, док је западни травеј за око 1,6 m краћи у односу на њих. Исти однос је у Раваници. Разлика је у односу простора у источном травеју; у Сланкамену је олтарска апсида већа, а правоугаони травеј краћи, док је у Раваници ситуација обрнута. Однос апсиде према проскомидији и ђаконикону и однос конхи према куполи готово су истоветни. У Сланкамену је простор од северног пара стубаца до северног зида шири око 0,15 m од простора на југу, што може указати на то да творац плана док ради цркву Светог Николе у свести носи архитектуру цркава чија првобитна преграда између припрате и наоса, поред уобичајеног, има и пролаз у северном делу, како је у Раваници и Љубостињи. Однос мера припрате и храма у ужем смислу у Сланкамену је приближно 1:2,4. У поређењу са Раваницом, где је однос два простора 1:1,6, или Ресавом, где је однос 1:1,8 – разлика је знатна. Треба подсетити да моравски триконхоси са развијеном варијантом плана уписаног крста (Раваница, Ресава, Нова Павлица⁷⁸) нису имали истовремено подигнуту припрату; већ су је добили неколико година или деценија након изградње главног храма. Љубостиња је први развијени моравски триконхос са истовремено саграђеним храмом у ужем смислу и припратом.⁷⁹ Припрата и храм у ужем значењу у

78 Црква Ваведења Пресвете Богородице манастира Нова Павлица (пре 1389.). На могуће паралеле указују основа цркве, однос простора (приближно 1:2,1) и припрата дозидана око 1464. године, као и распоред портала оба храма, на западном и северном зиду припрате. Р. Петровић, „Откриће у Новој Павлици”, *Саопштења*, 15, Београд 1983, 243–248; уп. В. Ристић, *нав. дело*, 79.

79 О манастиру Нова Павлица: Р. Петровић, *нав. дело*, 243–248. О припрати као простору у коме се врше богослужбене радње прописане типцима, в. М. Шупут, „Архитектура Пећке припрате”, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске*, 13, Нови Сад 1977, 45–69, где је наведена и сва остала литературе која се односи на архитектуру припрате у целини. – О сабору на коме је могла бити донета одлука о обавезном постојању припрате, који је одржан 1375. у Пећи, в. Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, 45. – Накнадно призиђивање припрате у Раваници и Ресави, и о томе да су подизане како би се створили простори монументалних гробница у којима би се сахрањивале угледне профане и/или црквене личности, разматрао је С. Мандић, *Розетиа на Ресави: илустрације словеса о Раваници и Манасији*, Крушевац 1986, 9–16, 64–71. О припрати манастира Ресаве в. *Исто*, 17–40. О обновљенију, тј. освећењу ресавског храма, в. *Исто*, 53–64; В. Ј. Ђурић, „Српски државни сабор у Пећи и црквено грдителство”, *Зборник радова О кнезу Лазару*, Београд – Крушевац 1975, 105–123.

Сл. 3. Основе Црква:
Манастир Хиландар, Раваница, Свети Никола, Крушедол.

Сланкамену подигнути су истовремено, а однос два простора има своје паралеле у манастирима Свете Горе, првенствено у цркви манастира Хиландара. Однос два простора у Хиландару је приближно (1:2,4), а у Ивируну (1:2,33). Истој скупини припадају фрушкогорски манастири Крушедол (1:2,4), Раковац (1:2,2), Велика Ремета (1:2,3).⁸⁰ Појаву и функцију припрате истражује В. Ристић у оквиру прегледа моравске архитектуре. Он претпоставља да је изостављање припрата карактеристично за цркве које су замишљене као придворице, одосно баштински храмови, а не цркве намењене општежићу. Међутим, на примерима придворних цркава Лазарице и Наупаре објашњава постојање припрате као изразиту жељу владара или властеле.⁸¹

80 Лазарева припрата је изведена као отворен трем са двојним бочним отворима. До затварања је дошло после 1402. године, у време деспота Стефана Лазаревића. Будући да је Црква Светог Николе подигнута након тог периода, могућа веза међу њима заслужује пажњу истраживача. Хиландарски католикон краља Милутина јесте најстарији очуван светогорски католикон са новом врстом нартекса. Тек у познијим временима појављује се у светогорској архитектури дубока припрата лити. – в. В. Кораћ, „Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у манастиру Хиландару”, *Хиландарски зборник*, 4, Београд 1978, 87. О потпуно отвореним трем-припратама, в. В. Ристић, *нав. дело*, 84–85, где је наведена и шира литература.

81 В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 79–85.

Црква Светог Николе има одређених сличности и са триконхалном црквом у Смедеревском граду, из времена деспота Ђурђа. Ширина темеља дуж дунавске стране износи 1–1,30 m, зидани су на исти начин као и зидови над земљом, који су ширине од око 1 m. Затим, олтарска апсида је величине 5 x 4 m, а дужина северног темеља износи 17,7 m. Унутрашње растојање између северног и јужног зида је 13,5 m. Зидови су рађени од ломљеног камена у добром кречном малтеру са понеком опеком.⁸²

Бочни зидови ширине око 1 m оквир су Цркве Светог Николе. У централни простор храма смештени су поткуполни ступци квадратног пресека (око 1,30 m), који носе ојачавајуће лукове, а над њима је тамбур куполе. Прелаз од квадратног ка кружном простору изведен је помоћу четири сферна троугла – пандантифа.⁸³ Означено место првобитних западних стубова поткуполног простора, говори да су они били правоугаоног пресека (1,20 x 1,40 m).⁸⁴ Првобитни ступци цркве манастира Крушедола имали су правоугаони пресек.⁸⁵ Због лоше везе источног пара стубаца са источним зидом Војислав Кораћ претпоставља да је решењем горње конструкције Сланкамен могао бити ближи Крушедолу и манастирима Фрушке горе.⁸⁶ При оваквом решењу поткуполни ступци и бочни зидови наоса морали су бити повезани луковима на којима су саграђени попречно постављени полуобличасти сводови у функцији преносиоца бочних потисака куполе на бочне конхе. Оне су, као и олтарска апсида, засведене полукалотами – сводовима у облику четвртине лопте. У оваквом решењу источни део цркве био би засвођен полуобличастим сводом који је лежао на бочним зидовима. Подужним полуобличастим сводом ослоњеним на бочне зидове у том случају био је покривен и западни травеј. На основу

82 У току 1981. године откривени су темељи цркве Благовештења у Смедеревском граду, в. М. Пуњак, Б. Цветковић, *Црква Усијења Пресвете Богородице у Смедереву*, Београд – Смедерево 1997. М. Поповић, „Археолошка ископавања у манастиру Павловцима”, *Саопштења*, 13, Београд 1981, 116–125.

83 „Лако је разјаснити онај део који је носио куполу. Четири снажна ступца правоугаоног пресека међусобно су била повезана луковима, на којима је стајала купола извесно на пандантифима” – цитат преузет из: В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...* 35, који је користио податке из документације Покрајинског Завода за заштиту споменика културе Војводине. – Источни пар стубаца данас је квадратне основе, а у поду обележен западни пар је правоугаоног пресека.

84 С. Недвидек, *Технички извештај о трајевинским сводовима на конзервацији и рестаурацији српске православне цркве св. Николе у Старом Сланкамену*; радови су почели 14. октобра 1965. године. Извештај састављен новембра 1968. године у Новом Саду.

85 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, I, Београд 2008, 204.

86 В. Кораћ, „Стара црква у Сланкамену...”, 37.

расположивих података закључујемо да је полупречник аутентичне куполе износио око 2 m, толика је приближно и дубина бочних конхи, док је пречнику куполе одговарао распон бочних конхи.

О изгледу првобитне куполе има веома мало поузданих података. У XVI веку купола је имала четири прозорска отвора, и путописцу Герлаху је личила на турске мошеје.⁸⁷ Године 1739, према цртежу (сл. 5)⁸⁸, црква има округли тамбур куполе, који излази из двосливног крова грађевине, а крајем XVIII века била је висока 16 клофа.⁸⁹ На основу ова три податка можемо претпоставити веома мало – да је била висока, витка и да је у време Герлаховог описа имала купаст или пирамидалан кров. Изузетно висока купола од 16 клофа (око 28 m) није позната у српској средњовековној архитектури. Високе куполе кружног или осмостраног тамбура са четири отвора бележи румунска архитектура XV, XVI и XVII века.⁹⁰ Оне се најбоље огледају у манастирима покрајне Буковине,⁹¹ чије су цркве у

87 П. Матковић, „Опис, путовања двају царских посланстава у Цариград: Путопис Саломона Швейгера о путовању царског посланика Ј. Синзендорфа у Цариград г. 1577”, *Путовање њо Балканском њолуџоку XVI века*, Раг ЈАЗУ 112, Загреб 1893, 14–15; Р. Matkovic, „Opis putovanja dvaju carskih poslanstava u Carigrad : K. Ryma godine 1571 I D. Ungnada godine 1572”, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vieka (Knj.)* 12, Zagreb 1892, 14, 15; И. Руварац, *нав. дело*, 397, 398; Л. Мирковић, *нав. дело*, 118, 119; В. Кораћ, *нав. дело*, 29.

88 А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, Београд 1964, 15.

89 *Инвентар српске ѡправославне цркве Свеѡи Николе, усѡановъен 1971. ѡдине*.

90 Влашка и Молдавија су две нове државе формиране на територији данашње Румуније крајем XIII и у току XIV века. Влашка је 1462. године пала под Турке. Молдавија 1433. године признаје пољску власт, а 1513. и сама је била присаједињена Турској. Током XV века многи српски великаши са својим градитељима и уметницима преселили су се у ове крајеве. Отуда и чињеница да је све до краја XVI и у XVII веку српски језик важио за званични језик међу влашко-молдавским владарима. Црква је одржавала везе са Српском, Руском и Цариградском патријаршијом. Године 1778. Русија се појављује као заштитница ових области. – в. Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1976, 31; G. Ionescu, *Istoria Arhitecturii in Romania II*, Bucuresti, 1965, 17, 46–52, 188, 192–197, 640–641, 652; V. Vatasianu, *Istoria artei feudale in ta rile Romine*, Bucuresti 1959; L'eglise St. Georges, a Harlou, region de Jassy (La chapelle du manastero de Voronet, region de Suceava; La chapelle du manastere de Dragomirana, region de Suceava; *L'Architecture Romaine*, Bucuresti 1953, 80. Већ од продора Турака у Европу Срби крећу на север, а притисак Мађара на Влашку допринео је да они долазе на југ и да тако јачају румунско-српске везе. М. Дамаскин, „Културне везе између Влашке и Србије у XIV и XV веку”, *Зборник радова О кнезу Лазару*, Београд 1975, 304–310.

91 Вороњец, Хумор, Сучевица, Арборе, Молдавица и Путна, Сучава, Радауци и Драгомирна; L'eglise St. Georges, a Harlou, region de Jassy, изграђена око 1492: La chapelle

основи триконхоси, ређе базилике, са полукружним или полигоналним апсидама. Грађевине су високе, кровови – готски обликовани, са издуженим куполама. Капе купола су пространих обода са високо извученим пирамидалним или купастим завршецима. Купола почива на коцкастом постољу из кога прелази у кружан или полигонални облик на звездастом двоструком или троструком постољу.⁹² Тамбур куполе Цркве Светог Николе је могао излазити директно из двосливног крова грађевине, као код цркава фрушкогорских манастира.⁹³ Уколико је купола имала мало постоље, октогоналног или кружног облика, оно је могло бити незнатно шире од пречника тамбура.⁹⁴

Сагледавање начина на који је првобитна припрата била пресведена обновом у XVIII веку потпуно је онемогућено. На основу аналогија са светогорским, моравским и фрушкогорским манастирима не треба искључити могућност да је изнад ње постојала спратна конструкција какву су имали манастири Велуће, Лазарица и Нова Павлица. Први спрат звоника израђен је као и остали део цркве, од камена, а конструкција изнад – од опеке. Након рестаураторско-конзерваторских радова припрата је остала најмање проучена, испитивања највећим делом нису извршена, пронађен је само део готског сводног ребра, који је можда могао припадати горњој конструкцији припрате. Према аналогијама са манастиром Хиландаром

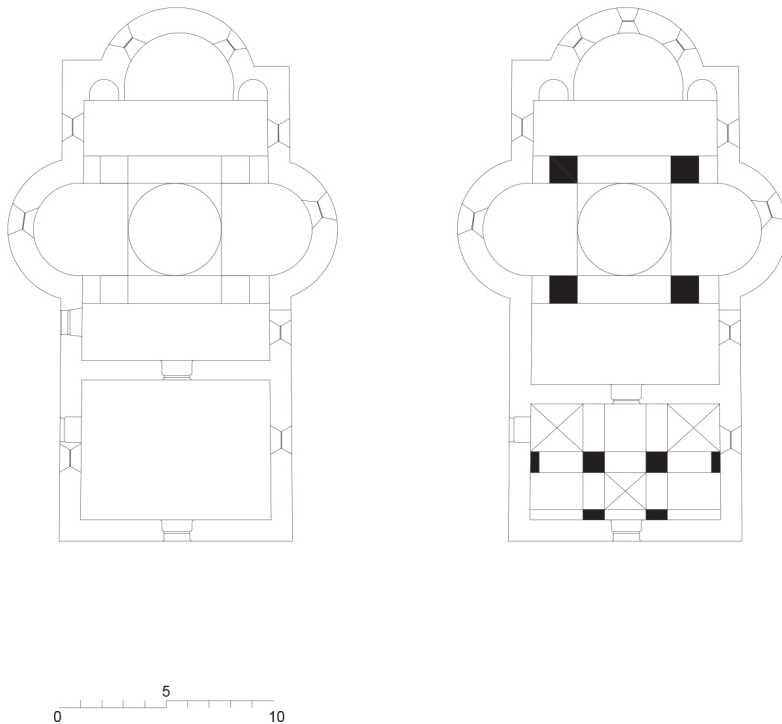
du manastere de Voronet, region de Suceava; La chapelle du manastere de Dragomirana, region de Suceava, саргађена око 1600, има изузетно високу куполу, в. *L'Architecture Romaine*, Bucuresti 1953, 80.

92 П. Момировић, *нав. дело*, 235.

93 Тамбури купола манастира Крушедола и Велике Ремете директно без постоља излазе из двосливног крова грађевине.

94 Претпостављамо да је таква првобитна купола цркава митрополије у Београду, манастира Павловца и смедеревских цркава XV века. М. Поповић, „Археолошка ископавања у манастиру Павловцима”, *Саопштења*, 13, Београд 1981, 116–125; Ј. Ђирић, „Манастир Павловац: досадашња истраживања и нова запажања о архитектури манастирског комплекса”, *Зборник радова Народног музеја*, 19–2, Београд 2010, 33–63; В. Ристић, *нав. дело*, 198–202. Конструисана на уобичајен начин, на пандантифима, купола манастира Павловца имала је постоље кружног облика. О Митрополијској цркви у Београду. – в. М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд 2004; В. Ристић, *нав. дело*, 198–222. Досадашња сазнања о архитектури Митрополијске цркве у Београду, коју је темељно обновио деспот Стефан Лазаревић, веома су скромна; знамо да је била триконхална грађевина са припратом, а како сведоче најстарији ликовни извори тамбур куполе је био кружан и издужен; над њим је био купаст кров.

и моравским црквама, овде указујемо на могуће решење горње конструкције припрате и једну могућу реконструкцију Цркве Светог Николе (сл. 4).⁹⁵

сл. 4. Реконструкција основе Цркве Светог Николе по В. Кораћу и могућа реконструкција

Траг првобитног оквира отвора који је повезивао припрату и наос, могао би бити фрагмент портала (Т. III), чија профилација потпуно одговара оквиру зазиданог отвора у јужном зиду наоса.⁹⁶ Висина јужног портала је око 2,60 m, а ширина 1,60 m. Три камене греде правоугаоног отвора и камена греда изнад надвратника уоквирене су, уз унутрашњу извицу, сразмерно плитким профилем који се састоји од спојених делова торуса и трохилуса, који је овде удвојен (0,007 m, 0,03 m; 0,06 m, 0,02 m). Профилација довратника почиње на око 0,70 m од базе, а ширина профилације је око 0,20 m. Изнад надвратника налази се камена греда дужине 1,60 m,

95 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...*, 39.

96 Пронађен током радова 1965–1968, до 2007. године био је сачуван у порти Цркве Светог Николе.

а ширине 0,25 m, обрађена на исти начин као портал (Т. I,δ). „У погледу стила профил би се теже могао ближе одредити.”⁹⁷ Овакве облике портала налазимо у светогорској, моравској, румунској и архитектури Српске деспотовине. Своје паралеле има и у западном порталу Богородичине цркве у Пећи и порталу који води из спољне припрате у припрату манастира Хиландара. Разлика је у бољој обради и у томе што се профил код хиландарских примера пружа читавом дужином камене греде (Т. I,а).⁹⁸ Појаву овакве обраде камених греда као у Цркви Светог Николе, где профилација почиње између 0,50 m и 0,70 m од базе, забележила је и позносредњовековна архитектура Румуније, као у цркви у Сибиу (Т. I,г).⁹⁹ Западни портал цркве манастира Павловца је окружен пластично изведеним оквири-ма као у Цркви Светог Николе, овде са ширином од око 0,04 m. Оквири почињу на око 0,30 m од нивоа терена (Т. I,в).¹⁰⁰ Након Сланкамена отвор са оваквом профилацијом срећемо у цркви манастира Крушедола, данас

97 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...*, 38.

98 Камени оквир северног и јужног портала, облик отвора и профила особени су за византијску архитектуру средњег и позног периода. Међутим, овакви оквири отвора нису систематски проучени, па би тешко било одредити тачно време настанка хиландарских примерака. Необично су употребљене украшене греде које уоквирују северни портал. Раније су чиниле оквир јужног портала, архитектонски замишљеног попут западних портала припрате и наоса цркве краља Милутина, на основу чега се закључује да су портали настали приближно у време када је саграђен католикон краља Милутина. – в. В. Кораћ, „Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у манастиру Хиландару”, *Хиландарски зборник 4*, Београд 1978, 81. Војислав Кораћ закључује да портали припрате манастира Хиландара изражавају особености прелазног стилског раздобља византијског архитектонског украса и да су настали крајем XIII или почетком XIV века.

99 Sibiu, Horvat, Alba Iulia, в. V. Vatasianu, *Istoria artei feudale in ta rile Romine*, Bucuresti 1959, 516, 559–563, 566.

100 Н. Катанић, *Декоративна камена њласџика моравске школе*, Београд 1988, 227–230; Ј. Ђирић, *нав. дело*, 46. : „Уз обазривост у вези са питањем да ли је конструкција западног портала првобитна или је резултат накнадних измена, о којима нису сачувани писани подаци...”; З. Кајмаковић, „Одсјај моравске уметности у Босни”, *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 293–309. „На слично решење наилазимо код портала у јужном зиду наоса севернобосанске цркве манастира Моштанице. Сећањем на монументалне цркве у Поморављу отпочела је у Босни велика обнова црквеног градитељства, која ће трајати кроз читав XVI век. Утицаје моравске уметности на Босну крајем прве пловине XV века тачније ћемо вредновати ако схватимо да се хронолошки поклапају са процесом замирања „цркве босанске” и снажним продирањем католичанства на упражњени простор, а преко њега и касноготичке уметности.”

на јужном зиду припрате, непосредно изнад гробнице владике Максима. М. Тимотијевић је мишљења да је отвор изграђен у време подизања цркве (Т. I,д).¹⁰¹ Касније, током XVI и XVII века, наилазимо на примере сличне профилације оквира портала како на Фрушкој гори, тако и у другим крајевима Србије.¹⁰² Овај портал припада првобитној архитектури Цркве Светог Николе, а његова функција је још јаснија, уколико су јужно од цркве, а претпостављамо да јесу, постојали пратећи објекти црквеног или манастирског комплекса. У том случају ово би био улаз за свештенослужитеље и братство или сестринство, који би директно улазили у наос цркве.

Првобитни изглед северног портала можемо на основу данашњег стања бар у мањој мери реконструисати. Вештина мајстора огледа се у начину обраде састава довратника и надвратника, који је тачка сусретања целокупне декоративне обраде портала. Петар Момировић указује на угарске утицаје и закључује да су северна и јужна зазидана врата несумњиво западно-украјинског порекла.¹⁰³ Паралеле налазимо у порталима светогорске и моравске архитектуре.¹⁰⁴ Мајстору који ради у Сланкамену временски, просторно и начином израде најближи је главни портал резиденције Београдске митрополије, данас такође слабо очуван (Т. II,а).¹⁰⁵ Сличност са порталима румунских црква манастира Замка и оне у Теију такође није занемарљива (Т. II,в;г).¹⁰⁶ Оба зазидана портала Цркве Светог Николе су са доње стране уоквирени каменом гредом висине око 0,30 m,

- 101 Овако постављен отвор се противи општеприхваћеним нормама поштовања земних остатака оснивача манастира, в. М. Тимотијевић, *нав. дело*, 204–205. Можда бисмо могли претпоставити да је овај оквир био постављен у неком другом делу храма, а касније током рада на обнови измештен овде.
- 102 Д. Милосављевић, „Манастир Дубница код Нове Вароши, Ковиље под Јавором и Сретење Овчарско-истријско трајање просторне и градитељске сродности”, *Зборник Народної музеја*, 50, Чачак 2010, 79–114.
- 103 П. Момировић, *нав. дело*, 235. Паралеле са северним порталом храма Светог Николе налази у профилацији прозора на јужној фасади цркве манастира Сучевица – Молдавија (Буковина).
- 104 Могућа веза је са јужним порталом у источном травеју наоса цркве манастира Есфигмена на Светој Гори, где је спој довратника и надвратника решен на изузетно једноставан начин, близак сланкаменском.
- 105 С. Поповић, *Крст у крују: архитеткџура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 32, 80, 323, 239; М. Поповић, „Средњовековна црква Успења Богородице у Београду”, *Зборник Народної музеја*, 9–10, Београд 1979, 497–512.
- 106 Р. Comarnescu, *Voronet*, Bucuresti, 1965, 7; L. Simansch, *Le manastere de Zamca*, Bucuresti, 1967; V. Vatasianu, *нав. дело*, 545.

јер је постојао један или више степеника који су водили у простор храма, за шта такође постоје аналогije са поменутим црквама.

Када је реч о северном порталу наоса, његов облик је познат у српској и угарској средњовековној архитектури. Сигуран и чврст рад указује на руку вештог мајстора; профил је првобитно могао бити оштрије завршен, чиме би био још ближи порталима касне готике с краја XV века.¹⁰⁷ Међутим, сва је прилика да је он могао бити отворен приликом затварања северног портала припрате и јужног портала наоса, када – претпостављамо – црква губи функцију манастирског храма и постаје парохиска црква отворена ка вароши.

Образац за првобитне прозорске отворе Цркве Светог Николе могли су да буду прозори у старој српској архитектури или романски прозори на угарском подручју.¹⁰⁸ У архитектури храма Светог Николе правоугаоне лучно завршене нише заузимају значајно место. Налазе се на северном, јужном и западном зиду изнад портала. Било да су у себи чувале представу Христа, Пресвете Богородице или хришћанских светитеља заштитника храма, нише су обавезан пратилац портала готово свих моравских храмова. Приликом доношења закључка о првобитним отворима цркве Светог Николе неопходно је узети у обзир мишљење архитекте Софије Недвидек. Она закључује да зазидана северна и јужна врата и прозори нису могли једновремено постојати из статичких разлога, због тога што се спојнице врата и прозора скоро поклапају.¹⁰⁹ Овакав распоред портала, прозора и нише већ на први поглед се уочава као неприродан и нескладан. Угрожен је природан, слободан ток архитектонских елемената, они не дишу, збијени су и недовољно убедљиви да су овако распоређени елементи садржани у основној замисли архитектуре цркве која у свему показује склад и симетрију монументалних здања старе српске архитектуре. На основу прозорских отвора, грубог зидања и мешавине материјала, Војислав Кораћ закључује да су фасаде вероватно биле омалтерисане.¹¹⁰ С друге стране, промишљена употреба опеке и камена у соклу, обрада портала

107 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...*, 38 истиче: „не види се када је настао овај портал, да ли истовремено са црквом или касније.”

108 V. Vatasianu, *нав. дело*, 46–52, 202–203.

109 *Технички извештај о стању цркве Светиої Николе, састављен у току радова на конзервацији и рестаурацији 1965–1968*, документација: Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, Нови Сад–Петроварадин.

110 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену ...*, 39.

и ред у зидању говоре у прилог претпоставци да је омалтерисана током каснијих интервенција у XVIII веку.

Фрагмент оштећене конзоле (Т. IV) израђене у облику лава, која је била узидана у контрафор уклоњен, приликом рестаураторских радова 1968. године, до 2007. године се налазио у црквеној порти.¹¹¹ Војислав Кораћ запажа да конзола начином обраде нема директне паралеле у средњовековној уметности. Будући да је конзола слободно стајала, можда је могла бити пар конзоли с којом је заједно носила неку конструкцију у унутрашњости.¹¹² Као узор могле су јој послужити конзоле на јужном зиду спољне приправе манастира Хиландара. Пластична обрада оба примерка се огледа у свим деловима, изузев предњег дела главе који као да се завршава у равни. Ако претпоставимо да је фрагмент портала припадао првобитном порталу који је водио из приправе у наос, или улазном порталу у западном зиду цркве и да су конзоле њему припадале, сличност са хиландарским порталом још је израженија.

111 *Истио*, 39, где говори о нађеним оштећеним фрагментима – конзоли у облику животиње и деловима готског сводног ребра. О конзоли се не може готово ништа рећи сем да је слободно стајала у неком зиду, јер је ослонац пажљиво обрађен и по ободу профилисан. За ребро би се могло претпоставити да је припадало своду изнад приправе зато што је то једина просторија над којом је могао стајати одговарајући свод. Потом истиче да се ни по чему се не може просудити да ли конзола и ребро потичу са Светог Николе или неке друге средњовековне цркве у Сланкамену.

112 Можда је путописац Герлах на њих мислио када је рекао да у цркви православној има кипова као у паписта. Р. Matkovic, „Opis putovanja dvaju carskih poslanstava u Carigrad : K. Ruma godine 1571 I D. Ungnada godine 1572”, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka (Knj.)* 12, Zagreb 1892, 14, 15; И. Руварац, *нав. дело*, 397, 398; Л. Мирковић, *нав. дело*, 118, 119; В. Кораћ, *нав. дело*, 29.

Стање архитектуре Цркве Светог Николе од пада Сланкамена под турску власт (1521) до првих радова на конзервацији и рестурацији (1949)

Почетком XVI века пред сталним надирањем Турака након освајања Београда 1521. и коначног освајања Срема 1529. године мађарско становништво у све већем броју одлази на север.¹¹³ Срби остају и дочекују нови и највећи талас православних досељеника са југа и потреба за живом Светосавском црквом јача. Историјски извори говоре да су након пада Београда 1521. године угарска војска и народ веома страдали од руке Бали-бега који их на њиховом путу у отаџбину дочекује у Сланкамену.¹¹⁴ Можемо претпоставити да

113 М. Спремић, „Српски деспоти у Срему”, *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, Београд – Беочин, 2007, 68–69. Војска Сулејмана II је 10. јула 1521. године заузела Шабац и преко понтонског моста пребацила се у Срем. Темељно га је опљачкала и попалила: страдали су Митровица, Сланкамен, Беркасово, Земун и сва остала знатнија места, а после дуже опсаде 29. августа заузела је и Београд. Срем је дефинитивно дошао под турску власт између пада Београда 1521. и прве опсаде Беча 1529. године. – в. Р. Грујић, *нав. дело*, 368; Д. Ј. Поповић, „Војводина у турско доба”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 160. – уп. В. Матић, *нав. дело*, 7–9. О значају утврђених градова у Срему у одбрани Београда и Угарске – в. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 253.

114 Пре освајања Срема Турци никада нису задобили Београд. Августа 1521. године опсели су град са свих страна. Најјачи напад је био са речне, савске стране, јер су Турци добро уочили да је један део београдске градске обале био опасан само једностраним зидом. Султан се налазио у Земуну и одатле посматрао ток борбе. Султанов пратилац на овом походу забележио је да су „угарски неверници тражили да оду у своју земљу”, што им је свима султан и одобрио. Султан је држао реч, бар у првим данима после победе и омогућио је угарским повратницима да напусте град и дођу до Сланкамена, где се налазио Бали-бег. Ипак, они нису могли несметано да се разиђу или бар не сви. Бали-бег их је задржао, и по једном извору све побио,

су град Сланкамен и цркве у њему тада први пут страдали. Однос турских владара према српском народу и православној вери био је променљив, диктиран околностима и личним интересима; сходно томе, у одређеним периодима донекле и попустљив, што потврђује и султанов одговор Ђурђу Бранковићу пред Косовску битку 1448. године стихом:

*Начинићу цркву и џамију
Обадвије једну ѿред друје
Ко ће клањайи нек ид у џамију
Ко ће с крсѿиий нек иде у цркву.*¹¹⁵

Позната је чињеница да уколико би турска војска ушла у град који се претходно предао, светиње и цркве би биле поштеђене. Ипак, има низ примера када султан и турска војска нису одржали обећање, па су градови и светиње по предаји рушени, а уколико би град заузели на јуриш, црква у њему сигурно би била срушена.¹¹⁶

Како сазнајемо из писма које је султан Сулејман II Величанствени послао „Вјећу умољених у Дубровнику” 10. септембра 1521. године, Сланкамен је заједно са Купиником, Земуном, Митровицом и другим градовима до темеља разорен. „Материјал од порушених тврђава и цркава на читавом пространству Срема све до Карловаца довучен је и употребљен за утврђивање Београда.”¹¹⁷ Турска посада у граду Сланкамену врло брзо бројно расте. Према подацима из Дефтера, за Сремски санџак сазнајемо

а само је пустио део измучене угарске војске – десетину њих, народ, старце, жене и децу; била је то тужна, измучена поворка. Овај покољ Угара пада у време после султановог напуштања ових крајева. О покољу који је извршио Бали-бег, в. Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 262.

115 Деспот Ђурђе је пре битке на Косову 1448. године, питао Јанака Хуњадија какву ће веру оставити Србима ако победи. Јанко му је – каже народна традиција – рекао да ће му оставити „лијепу веру мађарску”, а тада је деспот Ђурђе послао посланике султану и питао какву ће му веру оставити ако победи Мађаре. Тада је султанов одговор био далеко повољнији, о чему говори наведени стих.

116 М. Спремић, *Десѿоѿ Ђурађ Бранковић ...*, 215, 720. На утврђеном граду почивала је моћ војне и управне власти у Српској деспотовини, јер се из тврђаве владало околином. Она је резервисана за војне посаде, чланове управе и евентуално најбогатије грађане.

117 Ж. Димић, *Овде живе Срби: сѿирани ѿуѿиници и ѿуѿоѿисци о Сремским Карловцима од друје ѿловине XV до ѿрве ѿловине XX века*, Сремски Карловци 2001, 125.

да је од половине XVI века до 1614. године број чланова посаде био око 50 људи.¹¹⁸ Дефтер за Сремски санџак бр. 437, написан између 1545. и 1548. године, садржи податак да у Сланкамену има 115 српских кућа и 12 мартолоса.¹¹⁹ „На челу насеља стајао је кнез Милош Радовић”.¹²⁰ На подручију Сремског санџака 70-тих година XVI века откупљено (пописано) је 212 цркава, међу којима је 7 порушених. Нахија Сланкамен има 16 цркава, од којих је једна порушена. Будући да су мали и нестали манастири „од 50 акчи дајбине” имали пролазни карактер, за тренутне потребе,¹²¹ у поређењу са стањем, приходима и расходима фрушкогорских манастира Раковца и Мале Ремете, посад и приход цркве Светог Николе није занемарљив. Седамдесетих година XVI века тапијска такса на земљиште цркве износила је 200 акчи.¹²²

До данас најстарије познате и доступне податке који пружају увид у стање архитектуре Цркве Светог Николе, налазимо код путописаца

- 118 У дефтеру из 1566. године забележено је у тврђави само девет чланова посаде, а међу муслиманима у вароши: диздар тврђаве, два сербуљка и бевад (вратар), сви су држали винограде. Око 1578. године посада је далеко већа, њен број је износио 56 и 3 удовице, од којих су неке држале поседе својих мужева. Међу њима су били: диздар, 4 сербуљка, тобџија, азап и вратар. Један сербуљак који је уписан међу муслиманима вароши, такође је припадао посади. Два члана посаде обављала су дужност хатиба и мујезина, што упућује на претпоставку да је унутар зидина постојала џамија. У следећем дефтеру, насталом пре 1595. године, број чланова посаде заједно са три жене износи 50 људи. Забележени су: диздар, три сербуљка, три баше, сертопци, заим, ага, хатиб, а од занатлија касапин. Држали су само винограде. Иста лица су забележена у дефтеру 1614. године, О. Зиројевић, *нав. дело*, 39–42. – уп. О. Зиројевић, *Цркве и манастири на њодручју Пећке њаџријаришије до 1683. године*, Београд 1984; Сремски дефтер No 549, В. W. McGowan, *Sinem sancagi mufassal tahrir defteri, Türk tarih kuruma yayinlari XIV*, Ankara 1983, 202–204.
- 119 Име којим су Турци у XVI и XVII веку називали хришћане који су служили као војници у турским пограничним градовима. – в. Ж. Димић, *нав. дело*, 119.
- 120 *Истио*, 119.
- 121 О несталим фрушкогорским манастирима, – в. П. Момировић, „Нестали стари фрушкогорски манастири”, *Фрушкогорски манастири: зборник радова Југословенски научни скуп валоризација и заштитна фрушкогорских манастира*, 21. и 22. април 1988, Нови Сад 1990, 58.
- 122 О. Зиројевић, *Цркве и манастири на њодручју Пећке њаџријаришије до 1683. године*, Београд 1984. Манастиру Мала Ремета 1566–1569. године је годишња феудална дајбина повећана са 150 на 250 акчи. Манастир Раковац, црква посвећена Светим Врачима помиње се 1566–1569. године, када му је годишња феудална дајбина повећана са 122 на 200 акчи.

који пролазе кроз Сланкамен средином XVI века,¹²³ и у Дефтерима Сремског санџака. Најопширнији су подаци који се односе на Стари град на брду изнад Дунава: облик основе био му је неправилно овалан и сразмерно великих размера, зид је био појачан кулама, све је било озидано каменом.¹²⁴ Турски попис из 1566–1667. године бележи да је камен од порушене цркве продат неком катибу Хусреву за 60 акчи.¹²⁵ Карел Рејм на свом путу од Карловаца до Београда пролази кроз Сланкамен 6. маја 1570. године и бележи: „С десне стране смо оставили лепо утврђење по имену Сланкамен (Salonikemen) који краси леп замак који је као и сам град све до воде опасан зидинама, у којима се још виде развалине из времена када је освојен.”¹²⁶ Стефан Герлах први међу путописцима у кратком опису Сланкамена износи драгоцене податке који се односе на цркву. Он бележи изглед цркве и потврђује да је у време када он пролази кроз Сланкамен 1573. године служена Света Литургија.¹²⁷ Након неколико година, 1577, Саломон Швајгер на путу од Будима ка Београду описује Сланкамен као лепу варошицу на високом брду, а у њој има велика разваљена црква.¹²⁸ У науци данас постоје различита мишљења о питању времена Швајгеровог путовања. Лазар Мирковић сматра да Швајгер путује пре Герлаха.¹²⁹ Данашњи истраживачи смештају путовање између 1573. и 1576. године.¹³⁰ Антун Вранчић, Андрија Волф и Прендштетер пролазе кроз Сланкамен у XVI веку и у првој деценији XVII века и описују град, тврђаву, куће и цркве у њима разрушене и опустеле. Евлија Челебија пролази кроз Сланкамен 60-тих година XVII века не дајући

123 Посланства би се обично зауставила у Сланкамену, да би се спремила за улаз у Београд. Када су угледали Београд код Земуна, три пута су пуцали – в. Р. Грујић, *нав. дело*, 295.

124 А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, Београд 1964, 15.

125 О становништву Сланкамена. – в. О. Зиројевић, *нав. дело*, 39–42.

126 Ж. Димић, *нав. дело*, 131, Исти опис даће и Левин Рим на свом путу кроз Сланкамен (1583–84). *Истио*, 137. И Таде Смичиклас даје потпуно исти опис 1702. године. – в. *Истио*, 159.

127 П. Матковић, „Опис, путовања двају царских посланстава у Цариград: Путопис Саломона Швајгера о путовању царског посланика Ј. Синзендорфа у Цариград г. 1577”, *Путовање по Балканском полуострву XVI века*, *Раг ЈАЗУ* 112, Загреб 1893, 14–15.

128 *Истио*, 81. О Герлаховом и Швајгеровом путовању, опису Сланкамена и опису цркве, уп. И. Руварац, *нав. дело*, 387–388; Л. Мирковић, *нав. дело*, 118–119.

129 Л. Мирковић, *нав. дело*, 118–119.

130 Ж. Димић, *нав. дело*, 134.

опис тврђаве и црква, а за куће каже да су дивне приземне и на спрат.¹³¹ Судбина Сланкамена, односно црква у граду и вароши може се упоредити са судбином истих у Смедереву (1459).¹³² Сва је прилика да се утврђени град Сланкамен Турцима није предао 1521. године и да се разорена црква из Швајгеровог и других описа односи на цркву у граду који је на брду, а варош је била уз Дунав. Остаци средњовековног града су на далеко већој надморској висини северозападно од Цркве Светог Николе, на удаљености око 2000 m. Ближи цркви су делови југоисточне одбрамбене куле и остаци улазне капије у град (данас само у темељима).¹³³ Црква Светог Николе, иако положајем и димензијама истакнута и монументална, ипак је била довољно удаљена од града који је свакако више импоновао Турцима. Тешко је поверовати да се озбиљније страдање Цркве Светог Николе или које друге цркве у Сланкамену десило касније, половином или у другој половини XVI века, када знамо да у поменутом периоду број српског становништва

- 131 А. Крстић, *нав. дело*, 90. Антун Вранчић је описује као слабу и опасану старим и порушеним зидинама где нема ни једне зграде вредне помена. – в. Verancsics Antal I MXX, SS II, Budapest (1857), 294. Тридесет година касније пише путописац Волф: „Сланкамен, градић на брдашцу с десна од Дунава још је више орушен рђаво грађен”. – в. П. Матковић, „Путопис Андрије Волфа и Левина Рима о путовању царског посланика Паола Ајтцинга у Цариград 1583”, *Раг ЈАЗУ*, 124, Загреб 1896, 222. – уп. А. Херберштајн, „Путовање царског посланства у Цариград 1608. 2: наставак”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 4, 3 (10), Нови Сад 1931, 441. – „Нешто више података дао је Прандштетер који је прошао овуда јула 1608. године. Два миља одатле дођосмо до неког старог некадашњег дворца на једном брегу, и град испод њега, чије зидине, куће и цркве беху сасвим порушене и опустеле.” – уп. А. Крстић, *нав. дело*, 90–91.
- 132 Муслимански освајач није рушио смедеревске зидине. Напротив, њих је сачувао и даље утврђивао, јер су му биле од велике користи, али зато је порушио цркву Благовештења, која му је очигледо највише сметала. То је учинио после 1459. године, што значи да је црква преживела турску владавину од 1439. до 1444. године, или је подигнута после тог времена. Грађевински материјал је узидан у објекте које су Османлије подигле у XV веку. – в. М. Спремић, *Десетих Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 128–129.
- 133 Археолошка истраживања на локалитету „Градина” вршио је надлежни Завод у току 1955. године. Том приликом су потврђени остаци средњовековног града на брду. Податак о кули и улазној капији на југоистоку града претпоставка је која тражи детаљна археолошка истраживања. Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, *Стари Сланкамен*, Е-3/Б, бр. инв. 426. О пореклу и опису града-тврђаве в. Ђ. Бошковић, „Средњовековни градови у Војводини”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 316–328.

није значајније опадао, а у неким тренуцима чак је био у порасту, чиме је и живот цркве био сигуранији.¹³⁴

Први наредни податак о Цркви Светог Николе у оквиру доступне и познате документације потиче тек из 1702. године, када је у попису села крај Петроварадина и Сланкамена, који је објавио Таде (Тадија) Смичиклас, забележено да у Сланкамену има три цркве од којих је једна српска. „Civitas Slankamen” била је опасана зидом, од којег се још неки делови и три капије виде, одстоји од Петроварадина четири миље. Насељен је некатолицима („est gente fidei accatholiccae... inhabitata”) и има међу њима само четири католика.¹³⁵ Једна од три сачуване цркве је (*una rasianorum*), добрих зидова само што треба да се покрије, у дужини има 13 у ширини 2,5 хвата.¹³⁶ Католичке две цркве су сасвим порушене: већа од њих има 26 хвати дужине, а 12 хвати ширине. Даље каже да још има и мошеја¹³⁷ турска пуста и извор из којег кључа слана вода („et unus fons, ex aqua salsa ebullit”). Град у том месту је веома порушен, има дужину 131, а ширину 67 хвати. „У граду има лепа црква, само што крова нема, а дугачка је 13 и по, а широка четири и по хвата.”¹³⁸ Мерама Цркве Светог Николе одговара поменута српска црква по дужини, али је у ширини одступање велико.

- 134 А. Крстић, „Време турске владавине у Срему”, *Срем кроз векове: слојеви културе Фрушке Јоре и Срема*, Београд – Беоцин, 2007, 82, 84, 85; Ђ. Сремац, *Посланица о јироасији Угарској краљевстви*, Београд 1987, 68–69; О. Зиројевић, „Један век турске владавине у Сланкамену: (1521 – 1621)”, *Историјски часопис 14–15*, Београд, (1963–1965), 38. И. Руварац, *нав. дело*, 381; Д. Ј. Поповић, „Војводина у турско доба”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 145–300. О паду Београд и градова у Срему под Турке, в. *Историја Мађара*, П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, Београд 2002, 182–183.
- 135 Т. Smiciklas, „Dvijestogodisnjica oslobodjenja Slavonije, 2, Spomenici u Slavoniji u XVII vijeku (1640–1702)”, *JAZU knj. 11/2*, Zagreb 1891, 292. Земљиште вароши Сланкамен не износи више од 460 ланаца.
- 136 Хват се први пут као мера помиње 1721. године у Србији под аустријском окупацијом. Аустријским законом о мерама из 1871. године и српским законом о мерама хват је износио 1,87 м. Хват је дељен на 6 стопа или шуха од по 12 палаца или цола, а сваки палац дељен је на 12 линија или црта од по 12 тачака. М. Влајинац, *Речник наших старих мера: у току векова*. 4, Београд 1974, 79–80.
- 137 Мошеја (ит. *moschea* од ар. *məšdžid* и тур. *Mescid*, мсхид – мухамеданска богомоља, мања џамија обично без минарета и минбера) – в. А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985.
- 138 И. Руварац, *нав. дело*, 407. – уп. Т. Smiciklas, *нав. дело*, 292. За једну цркву, порушену, католичку, каже да је била посвећена Пресветој Богородици; упореди: Л. Мирковић, *нав. дело*, 119; Ж. Димић, *нав. дело*, 159.

Црква у граду за коју се каже да нема крова, мерама је ближа Цркви Светог Николе и на основу тога Војислав Кораћ сматра да су мере замењене.¹³⁹ Истиче да се нипочему не може закључити да се опис разорене цркве односи на цркву Светог Николе.¹⁴⁰ Данас се у средишту горњег града налазе рушевине цркве дуге 20 m и широке 11,5 m. Дакле, на основу писаних извора и поређења мера цркава можемо закључити да се „лепа црква само што крова нема” односи на Цркву Светог Николе. Манастир Крушедол је био покривен оловним лимом. После земљотреса који је задесио фрушкогорске манастире 1632. и 1635. године, уследила је обнова 1650, када архимандрит Амфилохије одлази на подворење у Москву да тражи помоћ за поправку оловног крова на цркви.¹⁴¹ Како је страдао оловни кров на Цркви Светог Николе немамо сазнања, али свакако да се то могло десити из више разлога. Постоји велики број примера када је оловни кров скидан са цркава за ратне потребе. Знамо да је повлачење Турака из крајева северно од Саве и Дунава праћено рушењем великог броја манастирских и парохијских цркава, а Сланкаменом Турци владају читав век.¹⁴² Након коначног одласка Турака из ових крајева, после битке код Сланкамена 1691. године, Црква Светог Николе добија освећени антимијс маја 1718. године, када почиње њена духовна и материјална обнова.¹⁴³

Први наредни податак о архитектури цркве је из 1733. године. Натпис урезан у камену плочу која је постављена након завршених радова на подизању звоника. Она је данас на западном зиду храма, изнад западног портала, непосредно испод правоугаоног прозора. У натпису се каже да се 1733. године обнови црква Вука деспота у вароши Сланкамену, посвећена Светом Николи и сазида звоник у припрати, трудом свих православних хришћана.¹⁴⁴

Потписивањем Карловачког мира 1699. године долази ново доба за Србе, што је значило ново доба у српској уметности у свим видовима

139 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...*, 29–30.

140 *Истио*, 28–29.

141 М. Тимотијевић, *нав. дело*, 207.

142 О. Зиројевић, „Један век турске владавине у Сланкамену (1521–1621)”, *Историјски часопис*, 14–15, Београд, (1963–1965), 29–54.

143 *Инвентар српске православне цркве Светиој Николе, установљен 1791. године*, вођен 1839. и 1855. године са потврдама о прегледу, данас је сачуван у храму и има 116 старих листова.

144 Године 1968. натпис је очистио и прецртао Ј. Севдић, конзерватор Покрајинског завода за заштиту споменика културе. Текст натписа објавио је В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену*, 30.

уметничког изражавања. Изгубивши наду да ће се вратити на стара огњишта, главни задатак српског народа био је да осигура свој положај у Угарској. Одредбама Крловачког мира све земље данашње Војводине западно од Тисе и северно од Саве, на линији ушћа Босута у Саву, Сланкамен – Сегедин, дакле Горњи Срем са Фрушком гором, Бачком и Барањом, припале су Аустрији.¹⁴⁵ У измењеним друштвено-политичким условима велики број манастирских и парохијских црква саграђених крајем XV и почетком XVI века обновљен је, док је велики број порушених црква замењен новим, вишим и пространијим здањима. Као и увек до тада прилагодивши се новим условима, световни и црквени поглавари заједница су у раду на подизању храмова и истрајној борби за очување Светосавља.¹⁴⁶ Патријарх Арсеније III је остао веран својим ставовима у време када је финансијски моћна Католичка Црква водила непрекидну борбу против скромних и вери оданих представника Српске Православне Цркве и верујућег народа.¹⁴⁷ Док је он за собом оставио само један сандук неопходних ствари, имућни српски грађани, а касније и његови наследници, усмерили су средства ка изградњи црква и владичанских дворова.¹⁴⁸ Аустријска званична државна власт је

145 Р. Грујић, *нав. дело*, 367. Доњи Срем и Банат су напустили Турци тек после Пожаревачког мира 1718. године.

146 Борба за одржање националног, верског и државотворног бића трајала је непрестано од Косовског боја и пада Деспотовине. Српски народ и црквени клир улазио је у све већу борбу са муслиманском силом, а захваљујући мудрим одлукама успевао је да избегне сукоб са католичким владаром признатим као својим. Ј. Радонић, „Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1706)”, *Војводина, 2: Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1706)*, Нови Сад 1939, 24–25.

147 Патријарх Арсеније III Чарнојевић, коме су власти одредиле стално место боравка у манастиру Врднику у Срему и у манастиру Ораховици у Славонији, кренуо је, одмах по преласку на тло данашње Војводине, у Будим. Сматрајући себе и за световног поглавара народа, он је потврдио царске привилегије српских трговаца и занатлија, истичући њихов значај за остварење националних циљева. Неопходан је био јединствен став према Бечу и католичкој пропаганда. Установљена је скупштина с представницима три сталежа: свештенства, војске и грађана, која је пред Бечом иступала као јединствено национално тело. Неуморно се ово тело борило за очување националне и верске слободе. Учествовао је у организовању битке код Сланкамена 1691. године, када је турска војска доживела велики пораз од 10.000 Срба предвођених Јованом Монастерлијом. Ј. Радонић, *нав. дело*, 24–25.

148 О положају митрополита и патријараха, в. Ј. Радонић, *нав. дело*, 24, 25; Д. Руварац, *Шемањизам источно-православне српске Митрополије Карловачке: за јодину 1900*, Нови Сад 1900; М. Коларић, *Српска уметност XVIII века*, Београд 1954, 11; Исти,

у погледу архитектуре имала своје одређене и врло јасно постављене захтеве, који су или директно нагонили на зидање у новом барокном духу, с обзиром на потајне прозелитске намере, или су ограничавали изградњу цркава из стратешких разлога.¹⁴⁹ У том периоду српски народ прима један посебан компромисан облик културе, западњачку форму с традиционалном садржином. Увођењем нових архитектонских елемената српски манастири и парохијске цркве у многа мењају свој изглед. Барокизација сакралних грађевина, која је у XVIII веку захватила територију Аустрије, Угарске, Молдавије, Русије и Украјне, донела је нове градитељске концепције. Основе и пресеци католичких црквених грађевина које су тада претрпеле преображаје у духу новог времена и стила, утицале су у великој мери на православне храмове, обновљене и новоизграђене током XVIII века. Промене у архитектури које су се односиле у највећој мери на западни део храма, утврђене су и научно разматране у раду Љиљане Стошић.

- призидане спољне припрате, најчешће у облику отвореног трема;
- високи звоници на месту ранијих спратних конструкција у западном делу припрате уграђивањем или приграђивањем уз западно pročеље храма;
- галерије целом ширином припрате у њеном западном, чешће источном делу,
- или над целим простором припрате;
- већа потреба за светлом доводи до пробијања нових прозора у бочним и олтарским просторима;
- акценат стављен на постојање забатног завршетка;
- спољашњи изглед грађевина се умногоме променио, фасаде су омалтерисане и прекречене најчешће топлим окером или белом.¹⁵⁰

Класицизам код Срба. 1, 1790-1848, Београд, 1965, 20, 26–30; М. Јовановић, *Српско црквено традиционално и сликарство новије доба*, Београд – Крагујевац 1987. О обнови манастира Гретега, в. Д. Кашић, „Манастир Гретега у XVIII веку”, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске*, 24, Нови Сад 1988, 107; О раду митрополита Исаије Ђаковића, в. Р. Грујић, *нав. дело*, 409. За битку код Сланкамена: – в. Н. Самарџић, „Битка код Сланкамена 1691”, *Зборник Мајнице српске за историју*, 45, Нови Сад 1992, 7–33; В. М. Абрамовић, *Битка код Сланкамена 1691. године: докљорска дисертација*, Београд 2015.

149 Д. Медаковић, *Из инвентара сремских цркава XVIII–XIX века*, Земун 1961.

150 О променама које су захватиле српску архитектуру током XVIII века, види: Љ. Стошић, *нав. дело*, 92–104, где је наведена остала литература. О пореклу кула звоника и њиховој појави у српској архитектури, уп. О. М. Кандић, „Куле и звоници

Подизање звоника уз слободну западну страну православних храмова уследило је по потписивању Пожаревачког мира 1718. године. Први торњеви су призидани уз цркве у Сремским Карловцима – Доња Црква, око 1719, Горња Црква, пре 1731. године. Фрушкогорски манастири су убрзо затим један за другим у западном делу својих храмова добијали потпуно нов изглед.¹⁵¹ Архитектуру Цркве Светог Николе нису мимоишле ове промене. Узиђивање звоника у припрату прво је примењено у Сланкамену 1733, а затим у манастиру Кувеждину 1750–1760. године. Питања појаве звоника у српској уметности XVIII века, као и његова функција и значај нашли су одговор у истраживачком раду Љиљане Стошић.¹⁵² Први спрат звоника најчешће је у функцији звоничне капеле.¹⁵³ Испод капеле у нивоу између првог спрата и приземља торња најчешће су смештене скривнице. Испод самог звоника у равни са његовим темељима саграђена је засведена крипта која је служила као гробница. Улазном кулом симболично се представљала победа над смрћу и улазак у Царство небеско. Сепулкрално-сотириолошка функција капела на овим почасним просторима улазних црквених грађевина није се исцрпљивала само надом у спас душе Светог покојника, него је свој пуни смисао добијала тек уздањем у колективно спасење његових поданика и свеукупне државе.¹⁵⁴

уз српске цркве XII – XIV века”, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске*, 14, Нови Сад 1978, 66–71; Д. Медаковић, *Из инвентара сремских цркава XVIII – XIX века*, Земун 1961, 8; В. Матић, *нав. дело*, 76–210.

151 В. Матић, „Барокно градитељство Срема”, *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, Београд – Беочин, 2007, 324–325, 330; „Сланкамен, адаптација парохијске цркве од 1726. до 1795. године”; *Архитектура фрушкогорских манастира: касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984, 63; – уп. Љ. Стошић, *нав. дело*, 89. Звонике су добили овим редом: манастиру Крушедол (1724), Беочин (1732–1740), Велика Ремета започет (1733–1735), црква Светог Николе у Иригу (1732–1735), Раковцу (1735), Ново Хопово (1750–1753) и Шишатовац (1742).

152 Љ. Стошић, *нав. дело*, 90–91, 98–99, 102–103, 107–108.

153 Капеле су оријентисане запад-исток, бачвастог су или крстастиг свода, све имају плитку полукружну олтарску апсиду, по две нише за проскомидију ђаконикон у источном зиду и по три прозорска и један улазни отвор. Знатно већи простор запремале су капеле звоника који су почели да се подижу средином века (Кувеждин, Николајевска црква у Вуковару, манастири Велика Ремета 1733–1735, Раковац 1735, Шишатовац 1742, Ново Хопово 1751–1753, Гргетег 1767–1770.) Опширније о звоничним капелама в. Љ. Стошић, *нав. дело*, 90–91, где је наведена и остала литература.

154 О звоничницама у руској, молдавској и српској архитектури средњег и новог века и њиховој намени, в. Љ. Стошић, *нав. дело*, 90–91, 98–99, 102–103, 107–108. Куле–звоничнице у српској средњовековној архитектури биле су везане за епископска седишта,

Првобитна замисао спратне конструкције куле звоника Цркве Светог Николе (први спрат спољни зидови 3,40 m x 4,40 m) није нам позната, а простор у висини темеља звоника и припрате није археолошки испитан. Зидови првог спрата су у потпуности озидани каменом, а остатак горње конструкције је изведен опеком. Кула звоник је имала и обрамбену улогу. Монументално здање висине око 29 m штитило је улаз у храм,¹⁵⁵ а патрон звонично-хорских капела заштита је онима који у њега ступе. На основу података о затеченом стању пре конзерваторских радова не можемо закључити да је аутентична грађевина имала капелу, скривницу и просторије сличне намене. О светитељу заштитнику овог простора у цркви Светог Николе нема података. На најистакнутијем месту у припрати храма данас је икона Светог Георгија.¹⁵⁶

Наредне податке о цркви Светог Николе налазимо на цртежу из 1739. године у Атласу Von Sparr-а (сл. 5).¹⁵⁷ Запажамо да звоник на цртежу није подигнут над припратом него уз западни зид припрате.¹⁵⁸ Међутим, не можемо у потпуности веровати овом упрошћеном цртежу.

Наредни опис цркве данас познат и доступан садржи *Инвенџар српске православне цркве Светиој Николе, усџановљен 1791 џодине, вођен 1839.џ. 1855.џ.*, са потврдама о прегледу (сл. 8). У другој половини књиге су рачуни прихода и расхода од 1791. до 1859/60. године. Ова документација пружа бар основне смернице за датовање радова на храму у току поменутог периода.¹⁵⁹ Из Инвентара сазнајемо да је архиепископ и митрополит

истицале су сам улаз у храм и подужну основу цркве и биле у сваком смислу јединствен организам црквене грађевине не угрожавајући конструктивно и литургијско-симболичко преимуђство главне куполе. О њиховој улози у средњем веку – уп. О. М. Кандић, *нав. дело*, 66, 71. О појави кула звоника у архитектури манастира Свете Горе – в. М. Шупут, „О простору и његовој функцији у црквеној архитектури из времена Светог Саве”, Међународни научни скуп *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998, 201.

- 155 Висина торњева подигнутих у XVIII веку на територији Срема кретала се од око 25 м до око 40 м. Највиша кула-звоник је подигнута (1733–1735) у манастиру Велика Ремета.
- 156 Новохоповска капела Светог Стефана чувала је неко време мошти Светог Теодора Тирона. Хорско звонична капела манастира Бешенова била је посвећена мученицима чије је мошти чувала, Светима Кирику и Јулити. В. Матић, *Кайеле фрушкојорских манастира*, Нови Сад 1989, 67, 87–88.
- 157 А. Дероко, *нав. дело*, 15; В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...*, 30.
- 158 Средине XVIII века знатан број фрушкогорских манастира током, добио је звонике, призидане уз западни зид припрате.
- 159 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену*, 31, 32.

крушедолски Викентије Поповић, месеца маја дана 18, лета 1718, осветио Часну трапезу.¹⁶⁰ Инвентар за 1791. годину (месец мај) на самом почетку доноси основне податке о храму. Каже се да је Цркву Светог Николе у Сланкамену саградио деспот српски Вук Бранковић године 1468. од камена и цигле; сведена је циглом, труло је на четири столпа високо 16 клофа, дуга је 11 клофа, певнице ширине 5 клофа и 4 шуха, висина зида је 5 клофа 2 шуха и 4 цола. У припрати је ширина 3 клофа и 4,5 шуха. На олтару 1 прозор, у певницама 2, на трулу је 4 прозора са стаклом, изнутар је труло моловано са 4 јеванђелиста и пророцима, у припрати 1 прозор. Затим описује двоја велика врата од хростове даске, црна плехована, двокрилна, с француским бравама и 4 шарке на вратима. Покривач цркве је од хростове шиндре, на олтару крст гвоздени фарбан, на куполи крст мермерни бели. Припрата на 4 столпа стоји и на тим стубовима торањ је висок 5 клофа. Сазидан и покривен црепом, на врху је гвоздени крст и јабука од плеха бела. Црква је ограђена са истока, севера и запада оградом од камена, поврх камена је прошће од летава. Са југа само дрвеном оградом од летава. Црква је патосана белим каменом.

сл. 5. Цртеж цркве Светог Николе, 1739. година.

Опис (Инвентар) из 1839. године започиње као и претходни, мере, број прозора, опис куполе, опис врата – све је идентично – изузев описа који се односи на покривач цркве за који се каже да је од црепа, а да је звоно покривено лимом, на врху је крст и јабука позлаћена.

Опис (Инвентар) из 1855. године умногоме се разликује од претходних: дужина цркве са олтарском апсидом до западних врата у припрат износи 16 хвата. Ширина цркве је у олтару, мушкој цркви и женској

160 Све три карловачке цркве осветио је Викентије Поповић 1718. године. – в. П. Васић, *Умјетничка топографија Сремских Карловаца*, Нови Сад 1978, 9.

припрати 4 хвата. Црква и купола су покривени црепом. Врата су са тремом. Звонара је покривена плехом, висока је са зидом и кровом 16 хвата. ¹⁶¹ Опис звоника је са више детаља у односу на претходне: сви прозори су са зеленим дрвеним шалукатрима затворени, на врху је гвоздени крст. Звонара целокупна почива на четири сведена стуба смештена у женску припрату.

Црквени торањ је, како из инвентарних књига сазнајемо, између 1791. и 1855. године претрпео мање, ¹⁶² а затим и веће промене. Висина торња заједно са западним зидом према мерама из првог описа је око 23 m. Претпостављамо да се мера од 5 клофа односила на висину торња од изласка из двоводног крова до крста на врху. При томе би висине бочних зидова храма и висина торња биле исте висине, око 9 m, што је допринело да склад и равнотежа целокупног архитектонског здања буде сачуван. Рекли бисмо да је овакав торањ нижи од данашњег представљен и на цртежу из 1739. године. Инвентар вођен 1855. године даје опис и нумерички податак да је висина торња заједно са зидом 16 хвата (око 29 m). Укупна висина данашњег торња цркве заједно са западним зидом износи око 29 m. На основу ових чињеница можемо претпоставити да је у годинама између 1791. и 1855. сигурно промењен кров торња цркве, али и да су се десиле друге промене у изгледу звоника, који је знатно виши и одговара данашњем. Књига прихода и расхода из 1794. године потврђује да је црква у периоду између два Инвентара добила нови покривач, забележени су и издаци за новоподигнути торањ. Расход за ту годину је изузетно велики (2934.29 ф, од чега је за цреп утрошено 131.13 ф, цимер мајстору је дато 910.46 ф, а клонферу 856.12 ф). У књигама прихода и расхода за период „између два инвентара 1839-1855. г.” нема податка који би указали на то да су вршени радови на обнови или замени звоника (материјал, мајстори). Војислав Кораћ наводи податак да је Петар Момировић запазио на једном рачуну из 1854. године забелешке из 1856. и 1857. године о средствима која су дата за обнављање крова торња цркве. ¹⁶³ На лиму, покривачу торња, записана је година 1856. ¹⁶⁴

161 Број 6 није читко написан и наводи на помисао да је број 0. У тексту описа олтару који следи за општим описом наводе се година 1708. и 1716, па је поређењем откловљена сумња - у питању је број 6.

162 Кров је промењен 1794/95, а за радове на цркви те године бележе се и издаци за новоподигнути торањ. – в. В. Кораћ, *Сћара црква у Сланкамену*, 35.

163 *Истио*, 31. О извештају Петра Момировића.

164 Податак је објавио Лазар Мирковић, В. Кораћ наводи Мирковића, а овај податак износи и Љ. Иванчевић, *нав. дело*, 15; В. Кораћ, *Сћара црква у Сланкамену*, 31.

На основу доступне документације и скромног фотоматеријала уочава се да је најзначајнија промена у архитектури Цркве Светог Николе везана за горњу конструкцију централног травеја наоса. Прву информацију до данас познату која се односи на куполу налазимо код поменутог путописца Стефана Герлаха, (1573).¹⁶⁵ „Црква је живописана сликама Новог завета, украшена кумири (кипови) као у Паписта, а кубе на цркви га сећала на турске мошеје”.¹⁶⁶

Након велике паузе, Црква Светог Николе са куполом представљена је на поменутом цртежу из 1739. године (сл. 5). Како је Војислав Кораћ у свом истраживању приметио, положај грађевине према Дунаву добро је приказан; иако схематизована, то је данашња слика Цркве Светог Николе без куполе.¹⁶⁷ Купола на цртежу има кружни тамбур који излази из двосливног крова грађевине. Уклањањем куполе целокупан систем засвођавања претрпео је промене. Време и разлог могуће је само ближе одредити на основу записа, цртежа и Инвентарних књига, који потврђују њено постојање. Опис куполе из Инвентара за 1791. годину доноси податак: „труло је на четири столпа високо 16 клофа”. Војиславу Кораћу овај податак се чини невероватан.¹⁶⁸ Средином XX века Лазар Мирковић бележи да је кубе склоно паду уклоњено око 1885. године, али не наводи извор оваквих сазнања или чињеница на основу којих изводи овакав закључак.¹⁶⁹ Иванчевић пише: „...уклоњено је 1903. године са цркве централно кубе”.¹⁷⁰ Прве

165 „Jutrom 29. lipnja prispeli su u Karlovce a o podne stigose u varosicu Slankamen” (Schlamikanik odnosno Slamikamen), na levoj joj je strani na brdu je grad po imenu Tital (Titelj), a nize njega tece Tisa u Dunav. Na noc stigose u Zemun (Zim odnosno Semlin). Razgledali su varosicu Slankamen koja je tako razdeljena da bi bile dve varosice: jedna zajedno sa gradicem dize se na brdu, i ogradjena je zidom, a u njoj neima nista prijatna do vrtova; u drugoj pako pod brdom stanuju Srbi.” P. Matkovic, „Opis putovanja dvaju carskih poslanstava u Carigrad: K. Ryma godine 1571 i D. Ungnada godine 1572”, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka (Knj.)* 12, Zagreb 1892, 14, 15.

166 *Истио*, 14, 15; И. Руварац, *нав. дело*, 397, 398, Руварац први међу истраживачима Сланкамена наводи опис Стефана Герлаха; Л. Мирковић, *нав. дело*, 118, 119; В. Кораћ, *Сћара црква у Сланкамену*, 29.

167 Цртеж објављен у: А. Дероко, *нав. дело*, 15; В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену*, 30.

168 В. Кораћ, *Сћара црква у Сланкамену*, 31. За податак о куполи висине 16 хвати каже да изгледа готово нестваран. Остале мере изузев дужине храма не доводи у везу са данашњим. Љ. Иванчевић, *нав. дело*, 14. Иванчевић се позива на податке из описа у Инвентарној књизи за 1791. и наводи да је црква висока 11 клафтри, а дуга 16.

169 Л. Мирковић, *нав. дело*, 118-119.

170 Љ. Иванчевић, *нав. дело*, 16. Каже да се запис о уклањању куполе налази на полеђини иконостаса Цркве Светог Николе.

фотографије Сланкамена потичу из прве половине XX века, а народно предање каже да је купола уклоњена пре 1900. године.

На основу података из Инвентарне књиге за 1791. годину, сазнајемо да су подне површине у храму поплочане истим каменим плочама. Подне површине у трајном материјалу (камене плоче) имале су само веће, значајније црквене грађевине (Крушедол, Раковац, Ново Хопово).¹⁷¹ Можемо закључити да су наос, певнички простори и средишњи део источног травеја вероватно добили нове подне површине по уклањању куполне конструкције или касније. Служба заштите већ у својим првим извештајима бележи да се Црква Светог Николе налази на терену који непрестано клизи ка истоку и ствара вертикалне пукотине од врха свода па до темеља, првенствено на олтарској апсиди и јужном зиду источног травеју наоса.¹⁷² Прво веће угрожавања опстанка првобитне горње конструкције проузроковано људском руком десило се када је купола надвишена назитком од опеке и, готово сигурно, декоративном капом, на две или више јабука у сладу са високим звоником и тако достигла поменућу нестварну висину.¹⁷³ У току

171 Карактеристика подних површина Цркве Светог Николе, манастира Крушедола, Новог Хопова јесте разлика у нивоима пода; као по правилу припрата, и источни део храма уздигнути су у односу на западни и централни травеј са бочним конхама. У неким храмовима подне површине су више пута мењане, а те промене нису мимоишле Цркву Светог Николе.

172 Конзерваторска служба је изласком на терен у првом записнику забележила 3. јуна 1949. појаву пукотина и претпоставила да постоји клизиште, што ће се поновити у току наредних интервенција Покрајинског завода за заштиту споменика културе Војводине (1951–1952, 1955–1965, 19--1968). Изласком на терен фебруара 2006. године Завод за заштиту споменика културе у Сремској Митровици издаје мере техничке заштите у оквиру којих предвиђа и сондирање терена.

173 Током XVIII и XIX века интервенције на горњој конструкцији грађевине су врло честе. Кровни покривач манастира Велика Ремета замењен је, купола обновљена или президана 1745. године, када је над њом формирана декоративна барокна капа на две јабуке. – в. В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира: касно-средњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984, 158; Гравира манастира Крушедола коју је резао Захарије Орфелин 1775. године, открива да је капа куполе била формирана у облику „луковице”. На цртежу манастира из 1834–1837. године види се да је над кубетом била формирана капа у облику правилне осмоуглане пирамиде. – в. В. Матић, *исто*, 78; Цртеж на коме су приказани манастирски конаци и горњи делови црквене грађевине манастира Бешенова настао је 1837. године. – в. В. Матић, *исто*, 142. – уп. М. Трох, Путешествије кроз сремске планине (мапа цртежа), Библиотека Матице српске у Новом Саду, инвентарски број 6112. Најстарија ликовна представа манастира Бешенова на којој је манастирски комплекс приказан са јужне стране настала је 1828. године. Осмоуглана купола са истим бројем

и по завршетку радова на промени форме у функционалном и естетском смислу предузете су привремене мере заштите цркве од даљег пропадања. На првом месту је било неопходно ојачати преслабе зидове Цркве Светог Николе, а контрафори су тада били најприхватљивије решење (сл. 6). Међутим, врло брзо се показало да изузетно озбиљна ситуација захтева боље обезбеђење грађевине, а како услови за то нису постојали, уклањање куполне конструкције било је неопходно, јер је заједно са сводовима чинила претежак терет за бочне зидове који су више пута озбиљно уздрмани. Након тога уклоњен је и западни пар поткуполних стубаца, док је источни пар сачуван, јер је испред њега од друге половине XVIII века до радова на рестаурацији и конзервацији (1965–1968) стајао иконостас. Зидани полуобличасти свод и куполу заменила је таваница од дрвених греда, с лажним сводом од дасака који је штукатурисан и омалтерисан.¹⁷⁴ Тада је вероватно и кровна конструкција у целини надвишена и, у односу на првобитни, кров је био подигнут за око 0,86 м.¹⁷⁵ Уклањање куполе била је највећа промена архитектуре Цркве Светог Николе. Међутим, ни на овом путу храм није остао усамљен – црква манастира Гргетега изгубила је куполу у последњој деценији XIX века.¹⁷⁶

малих уских прозорских отвора има кровни покривач у облику високе засечене пирамиде над којом се налази јабука са крстом. – в. В. Матић, исто, 141. Уместо пирамидалне капе изведена је нешто виша декоративна осмострана лантерна.

- 174 Опис лажног свод: Документација Завода за заштиту споменика културе Војводине, Елаборат састављен за конзервацију Николајевске цркве у Старом Сланкамену, саставио арх. Иван Здравковић 1949. године.
- 175 Из извештаја архитектке С. Недвидек сазнајемо: „Скинута је трула кровна конструкција са црепом као покривачем и спуштен је кров за око 86 см. на његову некадашњу коту”. в. С. Недвидек, *Технички извештај о грађевинским радовима на конзервацији и рестаурацији српске православне цркве св. Николе у Старом Сланкамену који су почели 14. октобра 1965. године, састављен новембра 1968. године у Новом Саду*, 1. Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, Нови Сад–Петроварадин.
- 176 Манастир Гргетег је изгубио куполу 1893. године о чему сведочи Записник састављен у манастиру Гргетегу 25. маја 1893. „Свод над солејом је трошан и кров пукнут, а то из разлога што су лукови, који кубе носе, из основа погрешно зидани, пресецајући се баш тамо где би најсолиднији имали бити, па је тиме стабилитет целе конструкције поремећен тако да је западни попречни лук сасвим деформиран, да је на њему пукотина од 7 см широка, која се -- по свим знацима – непрестано шири; да је лук над иконостасом са северне стране измрљен и да није кадар више терета подносити; да је уздужни лук, од олтара, такође измрљен и – најзад – да је онај, са северне стране диреком подупрт” – цитат преузет из: Н. Срећков, „Нови подаци о рушењу кубета манастира Гргетега”, Зборник радова: *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1990, 207. – уп. И. Руварац, *нав. дело*, 365–408.

Постављени да сачувају храм од рушења, контрафори (сл. 6) у великој мери су нарушили склад целокупне грађевине. Били су различити по ширини и висини и постављени са свих страна цркве. Током обимних рестаураторских радова вршених између 1965. и 1968. године они су уклоњени, јер више ни статички нису били потребни, направљена је нека врста бране и промењен ток бујици која је угрожавала стабилност терена и саме цркве. „Сви контрафори били су зидани од истог материјала као и црква, односно од камена трапанца и опеке, изузев једнога који се налазио на јужној фасади и био зидан опеком.”¹⁷⁷ Пошто су контрафори уклоњени, утврђено је да су покривали отворе.¹⁷⁸ Цртеж основе извештава о распореду прозора и контрафора: контрафора је било укупно седам - два на западном и један на јужном зиду припрате и два на олтарској апсиди. Прозора је укупно четири – два у певницама, један у олтару и један у припрати. Исти број и распоред прозора бележе три Инвентарне књиге, што говори да је пет прозора зазидано, односно да су контрафори постављени пре 1791. године. У прилог претпоставци да су контрафори могли бити постављени и пре 1739. године, говори поменути цртеж на којем није уцртан северни прозор. Западно од прозора у јужном зиду припрате постојао је контрафор упадљиво великих димензија.

Монолитна маса која стреми у висину, првобитно је у доњем делу имала проширење у виду степеника од кога су у време када је начињена фотографија остали само фрагменти. Утисак који оставља супротан је његовој намени; он овде као да оптерећује грађевину. Контрафор мањих димензија имао је облик издуженог правоугаоника који се сужава ка врху, а хоризонталним испустима вертикала је подељена у три зоне. Испод њега је био скривен данашњи прозор у јужном зиду

177 С. Недвидек, *нав. шехн. изв.*, 3.

178 Архитекта Софија Недвидек је саставила извештај у којем за отворе каже следеће: „На јужном зиду цркве у олтарском делу, у близини Ђаконикона, појавила се опасна пукотина, зид испрскао и био склон паду. Предвидели смо његово рушење, обили малтер и почели зид да рушимо. Том приликом на зиду се појавила фуга, затим се указао зазидани прозор, сасвим другог облика, подсећао је на прозоре средњовековних цркава, виши, елегантнији са засеченим завршецима према унутрашњости и спољашњости цркве. Прозор је имао складније, елегантније димензије; завршен луком. То је била значајно откриће и прекретница у даљем раду на рестаурацији споменика. Црква је била сва огољена и том приликом пронађена су 9 прозора.” – в. Софија Недвидек, *нав. шех. изв.*. Разлике у димензијама, првенствено у ширини прозора, постоје и данас, док је разлика у висинама незнатна.

сл. 6. Црква Светог Николе
пре радова (1965-1968).

сл. 7. Северни портал наоса,
пре радова (1965-1968).

западног травеја наоса.¹⁷⁹ Два контрафора на западној фасади мањих су димензија од претходно два описана. Постављени су тако да својом доњом половином чине јединствену масу са спољашњим зидом трема на северу и југу, а другом половином – горњом – слободни су и ослоњени на западну фасаду храма. Неприродним положајем и обликом нарушавали су изглед западне фасаде грађевине. О положају два контрафора на северној фасади сазнајемо из цртежа основе. Један је прекривао данашње отворе припрате, а други је био постављен уз западни зид трема над улазом у наос. Два контрафора су била и на олтарској апсиди. Према подацима из Инвентарне књиге, олтарски простор прима светлост кроз један прозор. Према цртежу основе сазнајемо да је то данашњи југоисточни, док је прозор на североистоку био затворен контрафором. У средини олтарске апсиде, на месту где је на основи уцртан контрафор, и данас постоје трагови његовог постојања.¹⁸⁰

179 Овај прозор је издуженији од осталих.

180 Разлика је у боји камена – тамнији је на месту где је био постављен контрафор.

Најстарији податак, данас познат и доступан, о вратима са тремом који не садржи описе истих, већ се бележи само њихово постојање, потиче из поменутог Инвентара за 1855. годину. Краћи опис северног портала налази се у техничком извештају надлежног Завода за заштиту споменика културе: „Северна врата израђена су у камену, профилисана. Цео портал био је замалтерисан и ишприцан”¹⁸¹ (сл. 7). Међутим, о западним вратима, изузев белешке да постоје, нема података. На основу фотоматеријала закључујемо да су трем северних и западних врата једноставног облика и невеликих димензија.¹⁸² Поред камена за њихову изградњу коришћена је опека као повољнији материјал за израду лучне унутрашње конструкције. На северном порталу наоса она је усечена око 1 m у правоугаону масу зида и тако формира трем дубине око 1 m. Лучни отвор прати линију северног портала и од његовог спољашњег лука удаљен је око 0,20 m. Спољашњим источним зидом трем се додиривао са зидом северне конхе. Чеона страна лука је изведена ређањем опека (дужа и ужа стране) са видљивим спојницама малтера. Оваквим ређањем материјала посебно је истакнута линија лука која доминира целокупном конструкцијом трема. Тремови и контрафори су уклоњени у последњој фази рестаураторско-конзерваторских радова обављених између 1965. и 1968. године, када је и скинут малтер са фасада цркве.¹⁸³

Опис који се односи на дужину храма у прва два инвентара је исти, црква је дуга 11 клофа. В. Кораћ је приметио: „Могла би се препознати једино дужина цркве под условом да се мери од источних стубаца звоника до темена олтарске апсиде и да се за дужину хвата узме 1,80 m.”¹⁸⁴ Приликом бележења појединачно свих делова храма олтарски простор је узет. Ипак, можда бисмо могли закључити да се мера од 11 клофа (око 20,70 m) односи на цркву у ужем смислу, дакле без припрате.¹⁸⁵ Припрата је према првом и другом опису ширине 3 клофа и 4,5 шуха, што је око 6,30 m (клофа-хват 1,80 m – 1,89 m), а у трећем опису она износи 4 хвата,

181 С. Недвидек, *нав. шех. изв.*, 3.

182 Црква манастира Крушедола је између 1742. и 1745. године добила на западној страни висок зидани трем са лучним тимпаноном у горњој зони. О појави трема у архитектури фрушкогорских манастира в. В. Матић, *нав. дело*, 76.

183 Софија Недвидек, *нав. шех. изв.*, 4.

184 В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену...*, 31.

185 Сланкаменска црква није усамљени пример. Податак о манастиру Фенеку говори о томе: Године 1753. црква је мерена без припрате, јер је постојала преграда између припрате и наоса, док је 1777 мерена са припратом. – в. В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира: касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984, 171.

што је прерачунато око 7,40 m. Уколико су нумерички подаци тачни, они би се тешко могли односити на ширину припрате. Најшири распон стубова у припрати који носе торањ износи 4,40 m, а укупна ширина је 8,85 m. Можда се подаци пре могу односити на дужину припрате која данас износи 7 m. Црква Светог Николе током непуног века добија звоник који је затим и надвишен, а преграда између припрате и наоса добија нови облик.¹⁸⁶ Данашња преграда изведена у храму Светог Николе не показује сличност са преградама фрушкогорских цркава. Док су оне у црквама манастира Крушедола, Раковца, Хопова, Ковиља изведене тако да је првобитна преграда проширена у мањој или већој мери, решење у Сланкамену показује да је она изведена као потпуно нова, целина за себе.¹⁸⁷

Наредни „опис” цркве Светог Николе даје Ханс Кристијан Андерсен (1836–1844). Он описује Сланкамен и цркву Светог Николе као омалтерисану и окречену у бело: „Сланкамен (Slankament), село са лепим положајем, црква плива као лабуд, на једној зеленој узвишици поврх града.”¹⁸⁸

Рушење Цркве Светог Николе у току светских ратова није забележено. Црквене књиге које се односе на XX век бележе само мање поправке оградe црквене порте. Црква је живела, народ је учествовао у Светој Литургији, а црквене књиге чувају имена причесника Светим Даровима, углавном деце. Најстарији становници памте да је „у периоду светских ратова у храму било народа, али не мноштво као некада”, јер они који су преживели одвођени су у ропство, један број њих се на срећу и вратио. Сланкамен је делио судбину осталих сремских цркава и фрушкогорских манастира,

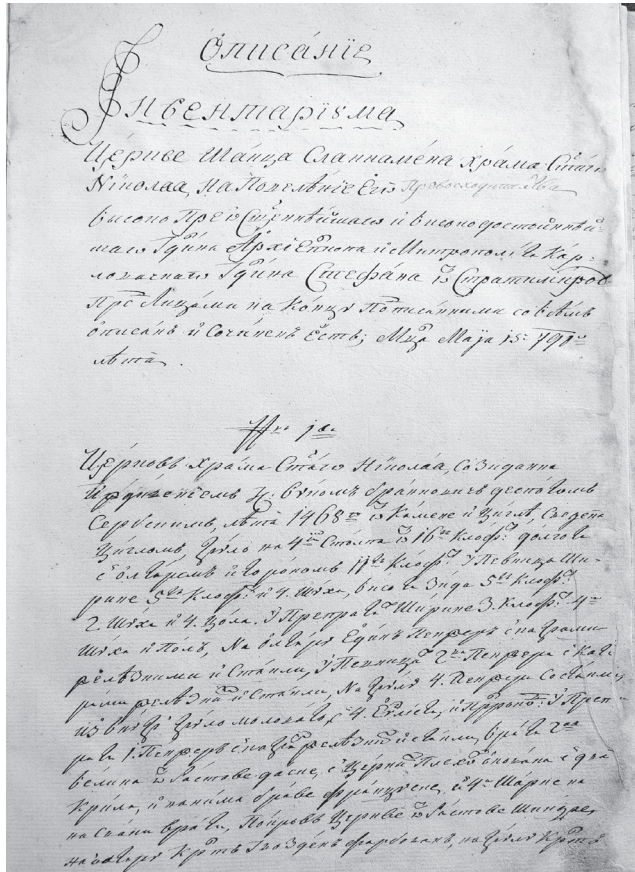
186 У храмовима северно од Саве и Дунава од подизања звоника и великих радова у припрати често је било потребно да прође и неколико деценија како би западни део храма добио нов облик. Ново Хопово добија звоник између 1751–1774. године, а преграду 1774. године; Раковац звоник 1735, а преграду између 1753–1764; Крушедол звоник 1726, а преграду после 1756. Године; Велика Ремета звоник 1733–1735, преграду 1745–1753. – в. В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира: касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984, 60.

187 Нову преграду Велика Ремета је добила између 1745–1753, Крушедол после 1756, Раковац између 1753–1764. Ново Хопово 1774. године. Познато је да су унутрашњи преградни зид – у неком облику – имале све црквене грађевине подигнуте на територији северно од Саве и Дунава крајем XV и у првој половини XVI века. Једини изузетак представљале су двокуполне цркве манастира Шишатовца и Кувеждина. Два преградна зида са порталом су сачувана у цркви манастира Петковице и Шемљуга. – в. В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира: касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984, 62.

188 Ж. Димић, *нав. дело*, 221. Петар Лупа (1858) каже: „Преко пута ушћа Тисе у Дунав лежи словенско место Сланкамен”. в. Ж. Димић, *нав. дело*, 251.

чији мањи број монаха и монахиња, очекујући најгоре, успева да пребегне преко Саве у Србију, док су остале непријатељи спровели у логор.¹⁸⁹

Целокупна сакрална архитектура северно од Саве и Дунава садржи све промене које су од XVIII до краја XIX века унеле нове и до тада на непознат начин обликоване архитектонске елементе у српску архитектуру. Архитектуру Цркве Светог Николе и фрушкогорских манастира поменуте промене нису могле мимоићи, али је питање колико спремно су те промене дочекане у тадашњој српској средини. Након периода затишја за технички ниво српског градитељства, ове промене су биле изненађење. Храмови су били у изузетно лошем стању, а потребе за њиховим подизањем и обновом све веће. Таква ситуација није остављала градитељима времена да се дуже и озбиљније баве објектима појединачно. Требало је да прође доста времена да би нови уметнички облици били коректно изведени и унапређени.

сл. 8. Инвентар српске православне цркве Светог Николе, из 1791 године. страна бр. 3.

189 На основу решења усташког „државног равнатељства за понову” од 9. августа 1944. године спроведена је акција „чишћења Фрушкогорских манастира”. Усташка власт је убрзо постала заинтересована за поседе и имања манастира, која су конфискована и катастарски уведена као власништво „Независне државе хрватске”. Уследила је пљачка, а у лето 1944. године неки од манастира су уз помоћ немачких јединица минирани и разорени. в. Д. Давидов, „Страдања фрушкогорских манастира 1941-1945”, Фрушкогорски манастири, Београд 1990, 187-189.

Архитектура Цркве Светог Николе: постојеће стање

Црква Светог Николе¹⁹⁰ (Т. V) подигнута је на десној обали Дунава на око 75 m надморске висине. На западу и југу заштићена је обронцима Фрушке горе, који се на истоку завршавају стрмим одроном, на северу је степениште¹⁹¹ које од улазне капије у црквени посед води до капије у огради црквене порте, а од ње до северног портала храма Светог Николе. На истоку и југоистоку олтарска апсида се завршава на 7 m од почетка одрона, односно оградe црквене порте која је услед слегања терена више пута обнављана. Овакав терен условио је слегање целокупне грађевине ка југоистоку.

190 Ј. Сп. Поповић, *Житија Светих* (за месец децембар), Београд 1998, 179–224. Житије Светог оца Николаја налази се под 6. децембром. „ви сте храм Божји, и дух Божји живи у вама (1 Кор. 3, 16). И дух Божји стварно живљаше у овом врлинском и чистом младићу; и он сав беше духован, духом говорећи и Господу служећи. У њему се не примећиваху никакве навике, својствене младости; напротив, држањем својим он личаше на старца, због чега га сви уважаваше и дивљаху му се. Јер стар човек ако има младићке поступке, служи на подсмех свима; али ако младић има поступке старца, њему се сви с поштовањем диве.” – 180. Црква у Сланкамену је посвећена Светом Николају Чудотворцу, архиепископу мирликијском, и то, Преносу његових чесних моштију (1087) из Мире (Ликијска покрајина) у град Бари. Треће године по преносу чесних моштију у Бари оне су из Цркве Светог Јована положене у олтар Цркве Светог оца Николаја. Од тада је установљено да се сваке године 9. маја славе оба догађаја преноса моштију Светитеља Христовог. – в. Ј. Сп. Поповић, *Житија Светих* (за месец мај), Београд 1996, 222–226.

191 У извештају о радовима Покрајинског завода за заштиту споменика културе Војводине за 1991. Годину налазимо да је обављено потпуно презиђивање споменика, опека је постављана на слој песка са заливањем спојница малтером; на исти начин је президан и тротоар у порти цркве који води од северне капије у зиду северне оградe до северног портала наоса и тротоар око целе цркве у ширини око 1 m.

Црква је ограђена на три стране зиданом оградом од опеке и на јужној од камена и опеке, без реда у зидању. Постоје четири капије: две поменуте на северу, једна у западном крилу ограде и једна у јужном зиду ограде све су од дрвених летава, сачувале су зидани оквир. Црква посвећена Светом Николи изграђена је у југоисточном делу црквене порте.

Основа цркве

Црква Светог Николе је грађевина издужене правоугаоне основе дужом страном усмерена од запада ка истоку (сл. 9). Укупна дужина цркве у унутрашњости износи око 24 m, док ширине нису подједнаке у свим деловима храма.¹⁹² На источној страни је широка споља и изнутра полукружна олтарска апсида. Бочни простори проскомидије и ђаконикона обликовани су у виду полукружних ниша које су усечене у масу источног зида правоугаоног олтарског травеја.¹⁹³ Северна, ниша проскомидије, знатно је већих димензија од јужне нише ђаконикона.¹⁹⁴ Часна трапеза правоугаоног облика (1,11 m x 1,45 m) смештена је у средишњи део олтарске апсиде. Средишњи део храма у ужем значењу заузима централни травеј наоса, у чијем средишту је некадашњи поткуполни простор чије се странице квадрата незнатно разликују.¹⁹⁵

192 Ширина припрате је између 8,85 m и 8,90 m, западног травеја наоса је 8,80 m, а централног дела наоса без бочних конхи 8,50 m, са бочним конхама око 13 m; ширина источног травеја износи око 8,35 m, а ширина правоугаоног травеја олтарског простора је око 8,30 m (мерено у средини поменутих простора). Међутим, у оквиру доступне и познате документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе Војводине и документације Регионалног завода за заштиту споменика културе у Сремској Митровици долазимо до податка да је ширина 8 m измерена у свим деловима храма. Основа цркве манастира Крушедола такође има ово сужење од запада ка истоку. – в. М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, I, Београд 2008, 207.

193 Најшири распон олтарске апсиде је око 5,10 m, а најдубља тачка је око 3,50 m. Дужа страница правоугаоног травеја износи око 8,30 m, а краће странице се незнатно разликују.

194 Ширина источног зида у чију масу су усечене нише проскомидије и ђаконикона на северу је 1,89 m, а на југу 1,60 m; на југу ниша почиње уз јужни зид, а на северу је одвојена од северног зида 0,19 m.

195 Јужна и западна су исте дужине 6,45 m, источна је незнатно дужа 6,50 m, а најдужа је северна 6,55 m.

Западни пар стубаца данас не постоји, а сачувани источни у основи је квадратног пресека чије су странице 1,30 m.¹⁹⁶ Лако се запажа асиметрија простора сверно и јужно од поткуполног, а у северном делу грађевине и сужење од запада ка истоку. Незнатна разлика појављује се у дубини и ширини полукружних певничких конхи (северна конха је дубља и шира од јужне). Источни и западни травеј правоугаоне су основе, приближно истих мера, дужом страном усмерени север-југ. Западни травеј храма пружа се од преграде – која дели припрату од наоса – на западу до места где се у првобитној замисли налазио западни пар поткуполних стубаца. Простор је правоугаоног облика, дужом страном усмерен север-југ, а на његовом северном зиду налази се портал.¹⁹⁷

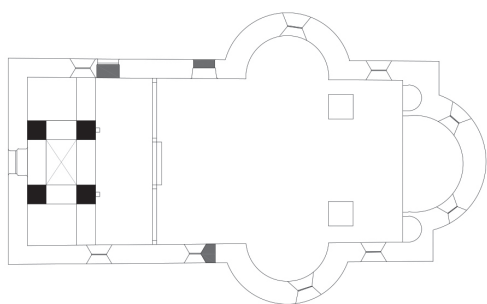
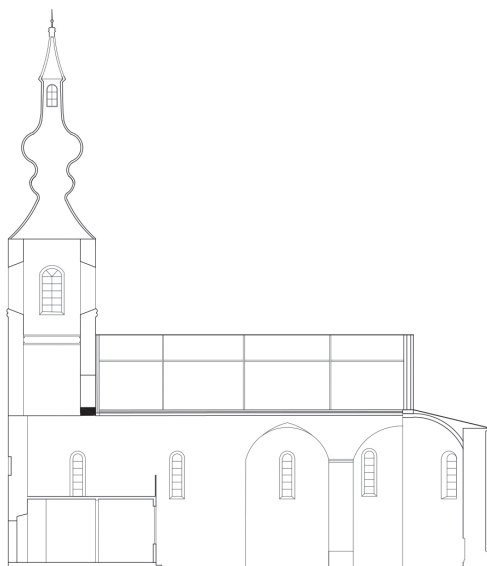
Припрата је у основи правоугаоник дужом страном усмерен север-југ (7 m x 8,90 m); од наоса је дели троделна преграда. Целом ширином припрате у њеном источном делу,¹⁹⁸ на висини од око 3,50 m, смештена је галерија. Западним делом припрате доминирају четири снажна стуба квадратног пресека, повезани луковима над којима је крстасти свод и конструкција звоника правоугаоне основе, дужом страном усмерена од севера ка југу (4,40 m x 3,60 m).¹⁹⁹ Простор у западном делу припрате од пара стубаца на северу до северозападног зида је правоугаоног облика, - дужом страном усмерен исток-запад (3,60 m x 2,30 m) - и незнатно је већи од истог простора на југу (3,60 m x 2,20 m) у којем су смештене крстионица и степениште галерије. У приземној зони припрате на западном зиду је улазни портал у цркву, постављен у подужној оси грађевине наспрам отвора из припрате у наос и олтарских двери.

196 Место где се некада налазио западни пар поткуполних стубаца означено је у поду цркве (1,20 m x 1,40 m), што указује на ступце правугаоне а не квадратне основе. Извештај састављен новембра 1968. године у Новом Саду. в. С. Недвидек, *Технички извештај о грађевинским радовима на конзервацији и рестаурацији српске православне цркве св. Николе у Старом Сланкамену*; радови су почели 14. октобра 1965. године. Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, Нови Сад-Петроварадин.

197 Портал је смештен на 1,90 m, од почетка западног травеја наоса и на 0,20 m, од почетка северозападног ступца

198 И уз јужни зид првог спрата звоника где је стаза ширине 0,75 m која води до отвора у југозападном зиду звоника

199 Мере спољашњих зидова звоника у припрати.

сл. 9. Подужни пресек и основа
Цркве Светог Николе

Горња конструкција

Централни, западни и источни травеј Цркве Светог Николе данас су покривени лажним полуобличастим сводом ослоњеним на бочне зидове храма (Т. VI). Горња конструкција започиње на око 6,50 m од пода. Најдубља тачка овог свода је у централном травеју, на око 10 m од пода. Теме свода припрате изведено је на крајњем западу на око 8,20 m, а на истоку на око 8,80 m. Дебљина бочних зидова износи 1 m, што је недовољно за ослонац свода чије се упориште налази на висини преко 5 m. Уколико је свод имао полукружан облик, најмања дебљина ослонца треба да је 1/6 распона, што износи око 1,50 m.²⁰⁰ Простори певница и олтарске апсиде засведени су полукалотами, односно сводовима у облику 1/4 лопте, венац започиње на висини од око 6,50 m, од пода. Бочни зидови сва три травеја наоса повезани су ојачавајућим гвозденим затегама које доприносе стабилности грађевине, али нарушавају њен изглед. Средишњи простор западног травеја припрате засведен је крстастим сводом²⁰¹ ослоњеним на пар источних стубаца и пар пиластара на западу.²⁰² Ова конструкција смештена у припрати чини ослонац високом барокном звонику.

Отвори

Отвори Цркве Светог Николе разликују се по намени, облику и конструкцији. Поред два зазидана отвора, једног у северном зиду припрате

²⁰⁰ Први извештај о Цркви Светог Николе написао је Иван Здравковић, архитекта, јула-августа 1949. године. „Природно је да овако слаби зидови, упркос затега, нису могли да одолевају притиску свода, те је свод морао бити уклоњен. На место зида-ног свода стављена је таваница од дрвених греда са лажним сводом од дасака, који је штукатурисан и омалтерисан.” Опис цркве из 1967. г. у делу који се односи на горњу конструкцију: „Изнад лежишта свода виде се у таванском простору остаци ослонца некадшњег свода који је приближно имао исту линију као и лажни свод, био је можда 20-30 cm виши” – види: Оливера Милановић-Јовић, *Документација о Цркви Светиої Николе у Старом Сланкамену*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Петроварадин 1967, 3.

²⁰¹ Теме крстастог свода је на висини од око 3,40 m.

²⁰² Два пиластра и североисточни стубац су квадратног пресека и истих димензија (страница 1,05 m), док је југоисточни стубац незнатно већих димензија (1,15 m). Њихова висина до базе лука је између 2,60 m и 2,70 m; растојање међу њима на истоку и западу је 2,30 m, а на северу и југу 1,29 m.

и другог у јужном зиду наоса, у најнижој зони храма постоје још три отвора. Један је у унутрашњости, у средишту дрвене преграде, и он омогућава комуникацију између простора припрате и наоса. Друга два су улазни отвори у храм, један у северном зиду западног травеја наоса и други у западном зиду припрате. У горњој зони налази се један отвор смештен у југозападни зид првог спрата звоника. Прозорских отвора у горњој зони грађевине има укупно 9. Поред њих, у таванској зони су 2 отвора, један на истоку изнад олтарске апсиде и други готово квадратни (1,20 m x 1 m) у западном зиду првог спрата звоника. Четири прозора се налазе у највишој зони, по један на свакој страни звоника.

Улазни отвор у цркву који је данас најчешће у употреби, смештен је у северни зид западног травеја наоса (Т. VII). Двокрилна правоугаона лучно завршена врата (2,30 m x 1,12 m) од храстових дасака са спољашње стране обложена су гвозденим црним плехом. Затворена налажу на унутрашњи лук ширине 0,10 m, усечен у масу зида 0,04 m. Ова конструкција је уоквирена правоугаоним, плитким луком завршеним, оквиром.²⁰³ Он је под готово правим углом усечен у масу зида око 0,52 m. Целокупна конструкција отвора подигнута је на низак камени банак.

Други улазни отвор је у средини западног зида припрате (Т. VIII). Правоугаоног је облика и има двокрилна, храстова врата, са спољашње стране обложена гвозденим црним плехом са добро израђеним немачким бравама. Висина врата је 2,10 m, а два крила су широка 0,60 m. Поред унутрашњег правоугаоног, плитким луком завршеног оквира,²⁰⁴ постоји још један – спољашњи оквир отвору. Њега формира западни пар палистара, повезаних луком.²⁰⁵ Простор од највише тачке унутрашњег лука до исте тачке спољашњег лука гради простор облика лунете. Од потпуно истог материјала, из исте радионице изашла, изузев обликом, у свему иста северна и западна врата постављена су 40-тих година XVIII века, у време обнове.²⁰⁶

203 Висина спољашњег лука од пода до темена је око 2,75 m, ширина износи око 1,75 m.

204 Ширина унутрашњег оквира довратника је 0,10 m, надвратника 0,18 m, а дубина оквира је 0,55 m.

205 Западном страном ова конструкција је прислоњена на западни зид и тако формира још један тј. спољашњи правоугаони лучно завршени оквир отвору.

206 Готово сва врата постављена у доба аустријске владавине (1718-1739) била су од храстовог или чамовог дрвета, окована, са незаобилазним немачким бравама и кључевима. Р. Груић, „Духовни живот”, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 330–414, 386. Уп. Љ. Стошић, *Српска уметности 1690–1740*, Београд 2006.

Троделна преграда која води из припрате у наос обликована је од вертикалних и хоризонталних архитектонских елемената. Вертикалну конструкцију преграде чине два прислоњена стуба, квадратног пресека, ослоњена на северни односно јужни зид храма, и два ступца, у средишњем делу. Капители ових стубова су у неколико нивоа дискретно профилисани чиме је остварена ненаметљива игра светлости и сенке. Простор између два средишња слободна стуба формира правоугаони отвор који омогућава потпуну комуникацију припрате и наоса. Северно и јужно преграду чине доња затворена и горња отворена површина, чиме је омогућена визуелна и аудитивна комуникација два простора.²⁰⁷ Овако решену троделну конструкцију повезује у највишој зони архитравна греда.²⁰⁸ Отвор који води у звоник смештен је у југозападни зид првог спрата звоника. Издигнут је 0,30 m од пода галерије за два опеком зидана степеника и заједно са оквиром отвора степениште је усечено у масу зида 0,65 m. Правоугаони оквир је лучно завршен, а највиша тачка је на 2,68 m од пода галерије.²⁰⁹

У горњој зони цркве је 9 прозорских отвора (Т. IX) Они су правоугаони, једноделни, издужени и лучно завршених. У наосу је 5 прозора, по један у певницама, два у источном травеју и један у јужном зиду западног травеја. Два прозора су у олтарској апсиди и два у припрати. Прозори су промишљено и логично распоређени, а њихова конструкција је изведена на начин познат у српској средњовековној и касноготичкој архитектури. Дрвени оквири прозора смештени су у средиште масе зида, усецањем које прати линију отвора са свих страна, и то под готово идентичним углом од око 45 степени. У унутрашњости храма дубина усецања у масу зида код свих прозора је око 0,45 m, док је са спољашње

207 Ограда је зидана опеком, висока је 1,40 m у наосу и 1,10 m у припрати. Под припрате је виши за 0,30 m у односу на исти у наосу; на месту отвора наос и припрате су повезани са два степеника висине 0,15 m и ширине 0,32 m.

208 О томе да ли је и када, на месту ове преграде стајала слична преграда, нема података у црквеним књигама и у документацији надлежног Завода. Војислав Кораћ наводи да преграду чини ред дрвених столица. – в. В. Кораћ, *нав. дело*, 32.

209 Врата су једноставна, правоугаона (1,00 m x 1,82 m), начињена од храстових дасака са једноставним бравима. Отвор је настао ксд и конструкција звоника. Још једна дрвена правоугаона врата (1,35 m x 0,81 m) налазе се у јужном зиду припрате и затварају нишу усечену у масу јужног зида. Ова ниша у себи чува предмете који су у непосредној вези са Светом Тајном Крштења. Поред врата у јужном делу припрате смештена је осмоугаона камена посуда висока 0,70 m, у којој је обављана Света Тајна Крштења.

стране разлика у дубини незнатна, што указује на то да дебљина зида није иста читавим обимом грађевине. Прозори се међусобно разликују како по димензијама, тако и по висини са које им започиње основица. У унутрашњости храма прозори у припрати, западном травеју и источном травеју наоса, поред оквира који је усечен у масу зида, уоквирени су са горње стране још једним луком, такође усеченим (0,10 m) у масу зида. Он уоквирује горњу половину отвора, спушта се у виду архиволте, делимично испуштене изван равни зида, и завршава се на око 1,5 m од базе отвора. Ширина лука није свуда једнака; конструисан је тако да је у најдубљој тачки лук најшири (око 0,40 m), чиме је једним својим делом усечен у простор око венца свода. На бочним странама лук наставља свој ток ка бази отвора, ка којој идући, смањује како ширину тако и дубину усецања у масу зида, да би у једном тренутку, на месту где се лук завршава, дошло до потпуног стапања оквира и бочног зида.²¹⁰ У таванској зони су два мања незастакљена прозорска отвора, од којих је један на истоку на забатном зиду изнад апсиде (0,15 m x 0,30 m) и други на западном зиду готово квадратног облика са две гвоздене укрштене шипке подељен на четири поља, затворен поцинкованом мрежом. У највишој зони, испод барокне капе звоника налазе се четири прозора, по један на свакој страни; правоугаони су лучно завршени, на њима нема стакла, него су затворени жалузинама. Обликом, положајем и димензијама чине хармоничну целину са прозорима у нижим зонама и целокупним организмом грађевине.

Под

Под Цркве Светог Николе није исте висине у свим деловима. Под источног травеја заједно са простором наоса у који је смештен пар источних поткуполних стубаца и под олтарског простора у истом су нивоу, док је преостали простор наоса нижи за око 0,15 m.²¹¹ Под покривају две врсте

210 Прозори су дрвени од храстовине. Састављени су од пет квадратних, односно правоугаоних поља и шестог лучно завршеног на прозорима припрате и наоса, док је у олтарском простору оквир умањен за једно квадратно поље, и укупно их је пет. Овако конструисани прозорски оквири допринели су смањењу очигледне разлике у њиховим ширинама.

211 На истоку степеник висине 0,15 m, ширина 0,40 m; на западу је под виши за 0,30 m (stepеник висина 0,15 m, ширина око 0,32 m.)

плоча. Северни и јужни простор источног травеја, целокупни простор олтара од иконостаса до најдубље тачке олтарске апсиде и припрата без галерије, обложен је каменим плочама. Већина ових плоча је углачана и распоређена тако да формирају приближно правилне попречне редове од средине простора према бочним зидовима, различите су величине и облика, највише их је квадратног (0,40 m x 0,40 m), док су остале мањих димензија, правоугаоног облика.²¹² Под у наосу је сасвим добро очуван, изузев у источном травеју где има мањих оштећења. Највећа оштећења су у припрати, и то у централном делу од западног портала до отвора на прегради између припрате и наоса.²¹³ Простор наоса²¹⁴ и простор између источног пара стубаца и средина источног травеја до олтарских двери у ширини од 2,10 m обложен је малтерним плочицама квадратног облика (0,20 m x 0,20 m). На црној основи изведен је флорални орнамент у белој, тамноплавој, окер и црвеној земљи. Четири одговарајуће плочице спојене у мозаик формирају четворолист. Лице плочице је пуно изгубило од првобитне обојености.²¹⁵ Под галерије је сложен од дрвених дасака различите величине.²¹⁶ Од истог дрвета је изграђено степениште које води до галерије и ограда.

Осветљење

Централни простор цркве, наос и олтарски простор уз незнатне разлике данас су подједнако добро осветљени. Распоред прозора говори да је пројектант у потпуности поштовао њихову основну намену. Прозор у јужној певници померио је ка истоку за око 0,40 m од центра и тако обезбедио најбољи пролаз бочног светла. Два прозора, по један у јужном

212 Серијски рађене камене плоче биле су квадратне, око 0,40 m, док им је дебљина била 0,03 m. У Карловачку митрополију стижу у XVIII веку из Румуније. Пре тога биле су различитих димензија, квадратне или правоугаоне. М. Тимотијевић, *нав. дело*, 211.

213 Упокојени парохијани се западним улазом уносе у Цркву Светог Николе ради молитве за покој душе.

214 Изузев места на коме се налазио пар западних стубаца, јер су приликом конзерваторских радова 1968. године на ово месту плоче замењене комадима белог камена различите величине.

215 Вероватно новији, овај под је могао бити постављен почетком XX века или нешто раније.

216 Ширина између 0,12 m и 0,15 m, дужина на најширем делу између 0,90 m и 4 m.

и северном зиду припрате, симетрично су постављена на висини од око 3 m. Подједнаком количином светлости осветљени су галерија, јужни и северни травеј припрате, док средишњи део припрате испод крстастог свода до отвора који води у наос представља део храма са најмање светлости. Западни травеј наоса је сасвим добро осветљен светлошћу која продира кроз отвор у јужном зиду. Источни травеј наоса добија велику количину светлости. По један прозор у северном и јужном зиду симетрично постављени осветљавају источни пар стубаца, травеј и олтарску преграду. У олтарској апсиди су два прозора – најшири прозори цркве у ужем смислу. Смештени су тако да највећа количина светлости осветљава средишњи простор и Часну трапезу. Кроз отворе у тамбуру куполе долазила је велика количина створене светлости у централни простор наоса, где се у Светој Литургији вером народа и љубављу Христовом рађа чудо Спасења. Губитком куполе Црква Светог Николе је много изгубила како у архитектонском, тако и у симболичком смислу.

Материјал, техника и начин зидања

Камен трпанац и опека представљају основне материјале од којих је подигнута Црква Светог Николе. Све је везано врло танким спојницама малтера и великим бројем затега. Камен за изградњу могао је бити донет са Фрушке горе или из каменолома који се налази у непосредној близини цркве на око 8 km узводно од Сланкамена. Превоз камена Дунавом у то време није представљао проблем. Мања количина речног камена коришћеног за изградњу налази се уз обалу Дунава, у непосредној близини цркве. Спојнице су у доста добром стању, фуге између камена и опеке су испуњене жутиим брдским песком, у малтер од кречног песка додато је мало цемента због чврстине везива. Тај малтер је из времена обнове храма седамдесетих година XX века, а сам малтер којим је зидана аутентична црква је у доста добром стању. Маса зида је грађена целом ширином истим каменом различите величине и облика, ломљеним, необрађеним комадима. Унутрашњи зидови су вероватно рађени као подлога живопису. За изградњу поткуполних стубаца коришћена је опека. Оквири прозора су од опеке као и ужи појас око портала. Коришћена је и за нише које се налазе изнад западног и северног портала припрате и јужног портала наоса. Целокупна горња конструкција звоника такође је од опеке, као и појас у највишој зони по целом обиму цркве у висини од око 0,70 m.

Спољашња лица грађевине изведена су од притесаног камена различитог облика и величине, а лице камена је добро обрађено. Техника зидања наизменичним слагањем редова различитог материјала „opus listatum” била је, претпостављамо, доследно примењена. Хоризонтални појас од опека у ширини од око 1,30 m, пружа се од средине прозора у јужном зиду западног травеја наоса и у тој ширини тече до олтарске апсиде, где се сужава на око 0,20 m и сужавајући се наставља кретање до сверног зида источног травеја и северне конхе где се завршава у ширини од три реда опеке. Након многобројних преправки и рестаураторских радова данас само на основу мањих фрагмената можемо уочити да је у првобитној архитектури Цркве Светог Николе ред у зидању ипак постојао.

Обликовање фасада

Обликовање фасада је у знатној мери усаглашено са унутрашњим простором. Без декоративне обраде фасада, керамопластике, кордонског венца, розета и осталих елемената којима моравски мајстор наглашава склад, ритам простора и односе вертикала и хоризонтала, са минималним средствима сланкаменски мајстор достојно наставља рад својих претходника (Т. Х). Моравска традиција, која је наставила да живи кроз Цркву Светог Николе, потврђена је већ у најнижој зони грађевине.

Сокл је изведен као монументални постамент који као да целокупно архитектонско постројење учвршћује на брду, на које је као у причи спуштена руком Господњом, јер је управо ту недостајала онаква црква каква је првобитно постојала. Данас висина сокла није иста читавим обимом грађевине, на северозападу она је око 1 m, а на средини јужне певнице око 0,75 m.²¹⁷ Ширина је целим обимом једнака, износи 0,22 m. Сокл је ослонац који доприноси стабилности целокупне грађевине али није монолитан, одвојени део од грађевине. Он чини целину са грађевином којој омогућава стабилну али слободну везу са околним простором. Упадљивој висини сокла супротстављена је линија његовог простирања по хоризонтали. Подељен је у две зоне; доња зона је сложена коадима притесаног камена различите величине и облика, а горњу чине три реда опека које су постављене

217 На северу и западу висина сокла 1 m, на истоку код олтарске апсиде укупна висина сокла је око 0,85 m, а висина сокла код јужне конхе је 0,75 m. Јужна конха и јужни зид источног травеја од времена подизања храма до данас претрпели су највише интервенција, првенствено због слегање тла ка југоистоку.

тако да ужом хоризонталном страном степенасто воде до фасаде. Сокл је прекинут само порталима који настављају у соклу започето степеноставање и дематеријализовање маса. Обликом, величином и конструкцијом доприносе стабилности, јер неупадљиво настављају хоризонтални ток, а са друге стране, наговештавају вертикалну артикулацију фасада која ће уследити у горњој зони. Нише постављене изнад портала у северном и западном зиду припрате и јужном зиду наоса²¹⁸ воде до правоугаоних издужених, лучно завршених прозорских отвора који наглашавају вертикалу грађевине. Међутим, постављањем ниша и прозора на изузетно малом простору уз северни портал припрате и јужни портал наоса нарушен је склад; овакав распоред свакако није првобитан.

Поткровна зона на бочним зидовима озидана је каменом и опеком без већег реда у зидању. Поткровни венац је начињен од степенасто постављених опека на начин како је то изведено у горњој зони сокла, а разлика је само у броју опека које формирају венац.²¹⁹ Сокл је доњи оквир фасаде грађевине, а горњи оквир фасаде грађевине био би поткровни венац да није прекинут целом ширином западног зида (прима конструкцију звоника) и на источном зиду изнад олтарске апсиде, који има забатни завршетак у целини изграђен од опека. Брод цркве покрива двоводни кров, покривен црепом, а бочне конхе и апсида покривене су црепом који је директно положен у малтер. Спојнице између црепа и венца апсида заливане су малтером.²²⁰ Данашњи изглед западне фасаде и постројења изнад припрате храма у потпуности представља резултат радова током протекла три века. Западном фасадом у потпуности доминира високи барокни звоник. Конструисан тако да смењивање пуних зидова и прозорских отвора (четири правоугаона прозора лучно завршена 1 m x 2,50 m) допуњују угаони пиластри са стопама и капителима. Сви прозори су уоквирени непрекинутим луком који прати линију прозора. На капителе угаоних пиластара

218 Ниша изнад портала у северном зиду припрате правоугаона плитким луком завршена, базом постављена на 3,05 m од земље, висока 2,10 m и широка 1 m; ниша изнад јужног портала наоса је на око 3 m од земље, висина 1,28 m, а широка је 0,80 m.

219 Четири реда опеке на бочним зидовима грађевине, два реда на олтарској апсиди и три на бочним конхама.

220 Из извештаја о радовима које је извео 1991. године Покрајински завода за заштиту споменика културе, сазнаје се да је замењен комплетан кровни покривач и на броду и на певницама цркве. Кровна конструкција је прегледана и на оштећеним местима ојачана. Измештањем црепа, најчешће оних који се налазе непосредно уз источни зид звоника, честа су прокишњавања, а сливањем воде долази до пропадања источног зида звоника.

постављена су још два пиластра здепастог облика, повезана са два лука, од којих један са горње а други са доње стране уоквирују сат смештен изнад прозора на све четири стране. Звоник је покривен високом декоративном барокном капом „на две јабуке”.²²¹ Овај карактеристични висински храмовни завршетак симболично је тумачен и горућим стремљењем ка небесима, јер попут циновске свеће уздиже молитве верујућих пут Неба.²²²

Клесани украс

Камени украс Цркве Светог Николе доброг је квалитета и једноставне израде. Портали цркве су у мањој или већој мери сведоци сваке промене у архитектури Цркве Светог Николе, па ће о њима бити више речи у наредним поглављима. Северна врата припрате, данас зазидана, имају једноставан спољни оквир од камених греда. Сачувани фрагменти говоре да је спој надвратника и довратника био декоративно обрађен (Т. XI). Јужна врата наоса данас су зазидана. Три камене греде правоугаоног отвора и камена греда изнад надвратника уоквирене су, уз унутрашњу ивицу, сразмерно плитким профилем који се састоји од спојених делова торуса и трохилуса, који је овде удвојен (Т. XII). Северна правоугаона двокрилна лучно завршена врата споља су уоквирена развијеним касноготским профилем који непрекидно, без водоравног фриза, прати линију отвора. Портал је моделован тако да игра светости и сенке појачава ефекат монументалности (Т. XIII). Западни портал припрате уоквирен је са три стране, две бочне и горњом. Правилним ређањем опеке формиран је једноставан оквир који прати правоугаону линију отвора.²²³ Прозори на цркви су без каменог украса, чиме су профилисани камени оквири портала данас једина сачувана камена пластика архитектуре Цркве Светог Николе.

221 О барокним куполним капама в. Љ. Стошић, *нав. дело*, 114. Барокне куполне капе на више јабука не само што подсећају него су вероватно и настале на подобије луковичастих завршетака руских црквених кубета. – уп. С. М. Радошевић, *Монашка цивилизација*, 2, Београд 1994, 200.

222 Звоник као симбол Божијег обитавајшишта. – в. Ј. Н. Трубецкој, *Истијина у дојама*, Београд 1994, 9.

223 Смештени су у средину западног зида (ширине 11,10 m); висина западног портала је 2,35 m, ширина је 1,80 m, дубина 0,42 m; база нише је на 2,90 m од земље, висина нише око 2,30 m, ширина 1,20 m, дубина око 0,15 m. Опис портала – в. В. Кораћ, *Стара Црква у Сланкамену...*, 38.

Иконостас у Цркви Св. Николе у Старом Сланкамену

Један од обавезних елемената декорације православног храма јесте иконостасна преграда која се поставља испред олтарских простора. Иконостас у доба барока постаје сложенији како структуром, тако и елементима дрворезбарских форми. Садржина и форма, посматрани као слика и оквир, постају једно тело и носе заједничку поруку.

Иконостас у Цркви Св. Николе стилски припада барокној уметности која је на овим просторима била у зениту готово читав 18. век. Иконостас који се данас може видети у цркви јесте онај који је настао 1764. године, а претрпео је одређене реконструкције о чему ће у даљем тексту бити речи (Т. XIV).

Барокно сликарство православног света било је усмеравано према различитим узорима. С једне стране су истицани примери западноевропске уметности, а са друге, исторична барокна ретроспективност упућивала је на поштовање традиције. Да бисмо уопште могли да разумемо ово за 18. век „ново” сликарство, потребно је да се анализирају иконе старих зографских иконостаса који су се налазили у мањим срединама, насељеним српским становништвом после Сеобе. Те иконе су незаменљиви сведоци првих корака које је прешло српско сликарство па и српско друштво.²²⁴ Византијски начин сликања иконе више није могао остати чврст канон сликарског концепта. Зографи су били ти који су линијом и бојом градили нови декоративни стил иконописа и тако прекинули традицију и најавили барок. Стара, византијска формула у овом новом времену, у времену реалистичког опредељења које је донела још ренесанса, није била у стању да уради оно што се од ње очекивало, а то је да надокнади реални простор, перспективу и атмосферу, нити је могла да омогући реалистично сликање људске фигуре

224 Д. Давидов, „Иконе 18. века из Николајевске цркве у Старом Сланкамену”, Зборник за ликовне уметности *Мајице српске* 6, Београд 1970, 68–69.

и портрета.²²⁵ Барокна уметност је најбоље била обухваћена појмом реторичности. Сестра барокног сликарства није била поезија као у претходним епохама, него догматско-дидактичка проповед, а уметници су својим сликама доприносили питањима вере исто као и проповедници својим проповедима. Сарадња сликара и проповедника, њихово узајамно деловање и ослањање на заједничке реторичке узоре били су уобичајена пракса барокног времена. Њихови омиљени начини мишљења били су симбол, метафора, алегорија, антитеза и амблем.²²⁶

Српски сликари почетком 18. века били су приклоњенији украјинској уметности. Привлачио их је нови изглед иконописа који је давао свежије утиске, и тај нови, скоро па реалистични начин сликања ликовна светитеља. Такође, врло битно било је и православно порекло украјинске уметности.²²⁷ Па ипак, на свој специфичан начин, сликари који се појављују у овом периоду (Василије Остојић, Димитрије Бачевић, Стефан Тенецки), покушали су да сажму и западноевропску уметност (преко предложака које су користили) са овом источњачком. Почетком тридесетих година 18. века, на позив епископа арадског Исаије Антоновића, у Арад је стигла прва група украјинских иконописаца. Они су имали задатак да осликају иконостас Цркве св. Јована Крститеља. Наредне деценије украјински иконописци осликали су и иконостас Цркве Преображења у Сентандреји. Пресудан утицај на српску средину имали су Јов Василијевич и Василије Романович, који почетком четрдесетих година XVIII века долазе у централне области Карловачке митрополије. Василијевич прво борави у Петроварадину, средишту Бачке епархије, а потом на позив патријарха Арсенија IV Јовановића прелази у Сремске Карловце, митрополијско седиште, где оснива сликарску школу.²²⁸

Иконостас Николајевске цркве у Старом Сланкамену у великој мери рађен је под утицајем те украјинске барокне уметности, иако је на неким представама очигледно коришћење и копирање западноевропских графичких листова из Библије Ектипе.²²⁹ Тек седамдесетих година прошлог

225 М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 17–23.

226 М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 20–23.

227 Д. Давидов, „О украјинско српским уметничким везама у 18. веку”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности Мајнице српске* 4, Нови Сад 1968.

228 М. Тимотијевић, „Иконографија парабола у српском барокном сликарству и украјински проповеднички зборници”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 26 (Нови Сад 1990), 159–188.

229 Љ. Стошић, *Западноевропска графика као предлогач у српском сликарству 18. века*, Београд 1992, 11–12.

века истраживачи су почели интензивније да се баве сликарством у овој цркви.²³⁰ Пионири у објављивању студија и белажака били су Лазар Мирковић, Павле Васић и Дејан Медаковић.²³¹ Оливера Миловановић Јовић и Динко Давидов су у Зборнику за ликовне уметности 1970. године објавили два текста која су се тицала само иконостаса, а Јован Севдић је 1974. године у Зборнику заштите културе, дао осврт на реконструкцију иконостаса из 1967-1968. године.²³² Већина ових научника није могла са потпуном сигурношћу да припише иконе иконостаса једном уметнику, односно тешко је било уопште именовати сликара. Оливера Миловановић Јовић је извела свој закључак да би сликар већег дела иконостаса могао бити Стефан Тенецки а Јован Севдић је написао да је сликар заиста и био управо он. Каснијом анализом и студијама, утврђено је да је ова претпоставка вероватно тачна, иако није нигде нађен потпис Стефана Тенецког. На основу сигнатуре зна се да је Стефан Тенецки био сликар у манастиру Крушедол, као и сликар иконостаса у Вилову и Руми, па се компарацијом композиција из ових цркава дошло до поменутог закључка.

Личност Стефана Тенецког и његово стваралаштво били су предмет научног разматрања неколико студија, као и бројних расправних текстова (Димитријевић Микић, 1957; Ристић, 1960; Јовановић, 1970; Меделеану, 1983; Нагу, 1997). Тенецки се сматра једним од пионира европских оријентација у српском сликарству 18. века. Рођен у Араду у другој деценији 18. века, Тенецки је својом активношћу био присутан на широјој територији историјског Баната, од Ширије до Арада, Липове и унијатске цркве у Блажу на истоку, до манастира Крушедола и других сремских локалитета, дела Бачке, све до Пеште на северу. Имајући ово у виду, врло је могуће да је као веома популаран сликар тог времена био ангажован да ради на иконостасу у Старом Сланкамену. Верује се да је водио порекло из племићке породице из Липове.²³³ Својом упорношћу и радом

230 Милановић-Јовић Оливера, „Иконостас Николајевске цркве у Старом Сланкамену”, *Зборник за ликовне уметности Мајице српске* 6, Београд 1970, 101.

231 Л. Мирковић, „Црква у Старом Сланкамену”, *Зборник за друштвене науке Мајице српске* 11, Нови Сад 1955, 120-124. П. Васић, „Српски сликари 18. века у Срему”, *Саопштења Републичког завода за заштитију сџоменика културе* 4, Београд 1961, 4. Д. Медаковић, *Из инвенћара сремских цркава 18. и 19. века*, Земун 1961, 11.

232 Ј. Севдић, „Конзервација и рестаурација иконостаса Стефана Тенецког и владичанског трона са конзервацијом фреске у цркви у Старом Сланкамену”, *Зборник заштитије сџоменика културе; књ. 24*, Београд 1974, 67-69.

233 Medeleanu Horia, „The life of an 18th century painter: Ștefan Tenețchi, *Revue des études sud-est européennes*”, Institut d'études sud-est européennes, XXI, 2, Bucarest 1983, 127-145.

постао је омиљени сликар арадских епископа Исаије Антоновића, Синесија Живановића и Пахомија Кнежевића, који су га често ангажовали. Једно време био је и сенатор у управи града Арада. Иако се на основу овога може рећи да је био врло везан за Арад, то није утицало на његову покретљивост и рад на великој територији. Стефан Тенецки је врло брзо стекао добар углед што је потврђено позивом да ослика зидне слике у наосу манастира Крушедола, где су неколико година раније у припра-ти и олтару живописци били његови учитељи из Украјине. После овог посла радио је у Темишвару (1750), Араду (1757, 1772, 1790), Вилову (1752), Старом Бечеју (1752), Пешти (1760), Старом Сланкамену (1764), Лугошу (1764), Блажу (1765), Руми (1772), Минишу (1775), Шиманду (1777), Ширији (1778–1779), Арад-Гају, Бекешу, Сентешу, Липови (1785), Надабу (1792) и Чертеђу (1798). Тенецки је био један од најплоднијих српски сликара друге половине 18. века, и без обзира на верску припадност наручилаца, православну, католичку или унијатску, постао је њихов миљеник. Умео је да удовољава високим теолошким знањима митроплота и епископа, захтевима градских и сеоских општина, па чак и пробирљивим унијатским верницима и свештеницима. Како каже М. Јовановић, „његово еклектичко сликарство исказује сву слојевитост и сложеност идејних сукоба између изворног сликарства средњовековног Балкана и модерних европских уметничких тековина”.

Биографски подаци сликара Стефана Тенецког у великој мери су испитани. Битно је истаћи његово школовање у Украјини, повратак у Арад, његов друштвени, приватни, па и политички живот који је у многоме одређивао ток његовог сликарства и места на којима је радио. Углавном су његови ктитори заправо били епископи. Српско барокно сликарство формирало се управо као низ утицаја наручилаца на уметнике. Наручиоци су били ти који су имали водећу улогу у развоју сликарства ове епохе. Они су покушали да уметност подреде својим потребама, жељама, схватањима, па и укусу и тако су пресудно утицали на развој уметничке праксе. На другој страни, сама појава, па и развој и распрострањеност српског барокног сликарства, били су спутани оквирима религиозне уметности, односно Цркве као институције која је тежила да уметничко стваралаштво стави у службу реформи које су спроводили карловачки митрополити, а који су заправо били ти најутицајнији ктитори и наручиоци.²³⁴

234 М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.

На основу пронађених и сачуваних архивских података, најстарији траг породице Тенецки води из 1625. године из Липове. Ердељски кнез Гаврило Бетлен уступио је те године Србима племићима из Липове, официрима и војницима земљу у арадској жупанији као награду за њихове војне заслуге у рату са Турцима. Наводећи ово племство поименце, он наводи име Владислава Тенецког, од кога се сматра да води порекло Стефан Тенецки, јер се презиме Тенецки не спомиње више у овим крајевима.²³⁵ Када је реч о школовању, вероватно га је арадски епископ Исаија Антоновић послао да студира уметност у Кијев.²³⁶ По повратку у Арад Стефан Тенецки је сликао иконостас манастира Бездин 1753. године, који, нажалост, није сачуван, па се не може говорити о квалитету његових првих радова. После овог посла добија да ослика наос цркве у Крушедолу, који је био врло значајан у његовој каријери, јер после њега стижу и друге наруџбине. Као што је већ речено, радио је на великој територији, и за различите ктиторе, па се сматра једним од најплоднијих српских уметника прелазног периода 18. века.

Стефан Тенецки је на подручју Сремске епархије радио у три цркве и то зидно сликарство у наосу манастира Крушедола 1756. године, које је према оцени Миодрага Јовановића „његово најзначајније дело, којим је обележио коначну превласт украјинског барока код Срба у Карловачкој митрополији”. Такође за Крушедол је живописао и групу од шест целивајућих икона малих формата, осликаних са обе стране, по наруџбини вршачког епископа Јована Ђорђевића 1766. године, затим иконостас Вазнесенске цркве у Руми 1772. године у прелазном стилском периоду који својим ликовним обликовањем и вештом изградом спада у његова боља остварења и, најзад, иконостас Цркве Св. Николе у Старом Сланкамену 1764. године.

Иконостас је настао, у прелазном стилском периоду, и по свом ликовном обликовању спада у низ бољих остварења тог доба у Војводини, а због своје позиције на узвишеном и сувом месту цркве ово културно-уметничко благо се доста добро очувало.²³⁷ На иконостасу се налази педесет

235 Medeleanu Horia, „The life of an 18th century painter: Ștefan Tenețchi, *Revue des études sud-est européennes*”, Institut d'études sud-est européennes, XXI, 2, Bucarest 1983, 127-145.

236 Димитријевић Микић Олга, „Стефан Тенецки банатски сликар из 18. века”, *Раг војвођанских музеја св. 6*, Нови Сад 1957, 142.

237 Ј. Севдић, „Конзервација и рестаурација иконостаса Стефана Тенецког и владичанског трона са конзервацијом фреске у цркви у Старом Сланкамену”, *Зборник заштитне споменика културе; књ. 24*, Београд 1974, 67.

и пет икона. Како се сликарство на неким иконама у вишим зонама иконостаса приписује Тенецком, тако се 8 икона из сокла може посматрати као рад зографа Георгија.²³⁸ Поред ових, у соклу, иконостас садржи и 6 престоних икона у првој зони, са царским дверима. Другу зону чини 12 празничних, 12 еванђелиста и апостола и 12 старозаветних пророка са централном Св. Тројицом и Недреманим оком. У трећој зони налази се Распеће са Богородицом и Јованом Благословом. На владичинском трону су још 4 иконе. Да би репертоар барокног иконостаса био потпун, у Николајевској цркви недостају само иконе изнад бочних двери и сцене Страдања Христовог. Богородичин трон овде је изостављен док се на архерејском налази голуб испод балдахина, а изнад балдахина је Саваот, на наслону горе Сведржитељ, док су доле Благовести.

Као што је већ речено у соклу иконостаса налази се осам икона. Углавном су то старозаветне представе или илустрације парабола, осим сцена „Бекство у Египат” и „Кушање Христа” (Т. XV, XVI).²³⁹ Ове представе су сликане на правоугаоним површинама мањих димензија (81 x 29 cm, и 81 x 21 cm), по две у два реда на свакој страни бочно од царских двери.²⁴⁰ Немају никаквих резбарских украса. Утврђено је да је Библија Ектипа²⁴¹ послужила као графички предложак за свих 8 сцена, и композициона решења преузета су дословно чак и у појединостима. Са леве стране налазе се „Валаам среће анђела”, „Бекство у Египат”, „Борба Авеља и Каина” и „Жртва Аврамова”, док су на десној страни „Кушање Христа”, „Парабола о богатоме”, „Парабола о дрвну у оку” и „Кит избацује Јону”. Сокл по свом изгледу веома одскаче од остатка иконостаса. Сам број сцена је веома неуобичајен, а њихове површине, облици и на-

238 Љ. Стошић, *Зайагноевројска графика као предложак у српском сликарству 18. века*, Београд 1992, 11-12

239 Тимотијевић Мирослав, „Иконографија парабола у српском барокном сликарству и украјински проповедачки зборници”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 26, Нови Сад 1990.

240 Милановић-Јовић Оливера, „Иконостас Николајевске цркве у Старом Сланкамену”, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске* 6, Београд 1970, 102.

241 Библија Ектипа (Biblia Ectura) дело је Кристофа Вајгла, чији је добро очувани примерак, својевремено лично власништво сликара Јована Четиревића Грабована, поверен на чување библиотеци Народног музеја у Београду. Назив Библија-Ектипа (грч. ек-τυπω – обликовати, насликати) и дословно значи Илустрована или Библија у сликама. Има 212 листова. Више о томе: Љ. Стошић, Библија Ектипа и Жефаровићево „Описаније Јерусалима”, *Зборник Народној музеја XVIII-2*, Београд 2007, 203-209.

чин излагања без икаквих орнаменталних оквира врло су ретка појава. Па ипак оваква концепција не треба да чуди, јер је ово пример тога да је иконографија била уско повезана са целокупном сложеном ситуацијом духовних и културних струја у нашем друштву насталом после првих узајамних веза Срба и Руса у 18. веку. У сцени „Борба Авеља и Каина” однос сукобљених фигура је исти као у Библији Ектипи у IV књизи Мојсијевој, а у „Параболи о богатома” узима се узор у јевађељу по Луки. Представе „Кит избацује Јону” и „Парабола о брвну у оку” имају идентично решење као у Библији, док је представа „Кушање Христа” урађена као комбинација двеју варијанти ове теме илустроване у Библији, и то у јеванђељу по Матеју и Луки. Сокл не тако вешто сликарски одрађен, приписује се раду Георгија зографа, који је био Грабованов²⁴² помоћник. Иконе са овог сокла најсличније су иконама са беочинских певница које је са сигурношћу урадио Георгије.²⁴³

У првој зони иконостаса су царске двери, на којима су представљене уобичајено Благовести.²⁴⁴ (Т. XVII) На левој страни двери приказана је Богородица како седи на престолу који има барокне украсе, за столом са драперијом, орнаментисаном на крајевима, на коме је отворена књига коју она чита. У десном углу је приказан голуб како слеће ка њој. На десној страни двери насликан је арханђел Гаврило како стоји на облаку и левом руком показује ка небу, док у десној носи грану крина. (Т. XVIII). Поред царских двери, насликано је још шест престоних икона у овој зони. Са леве стране је Богородица са Христом, затим Свети Никола и на краји Свети Димитрије, док је са десне стране Христос, Јован Крститељ и Свети Георгије. Богородица је приказана у седећем положају са Христом у рукама. (Т. XIX) Свети Никола и Свети Димитрије приказани су како стоје, а око њих се налазе мањи, неправилни обликом, медаљони са представама из њихових житија. Представе на икони око светог Николе су: „Свети Никола избавља три девојке од блуда”, „Свети Никола избавља сина Агрикова”, „Свети Никола враћа вид Стефану Де-

242 Јован Четиревић Грабован био је српски сликар икона активан у 18. веку; сматра се једним од најзначајнијих уметника српских православних иконостаса. Сликао је у манастирима Лепавина и Ораховица, између осталог. Моделирао је појмове касног средњовековног, тзв. „Зоографског” сликарства које је донео из своје родне земље и апсорбовао их у нови, барокни стил.

243 Ђ. Јовић, „Сликар певница у цркви манастира Беочина”, *Грађа за истраживање сивоменика културе Војводине III*, Нови Сад 1959, 165.

244 Л. Мирковић, „Црква у Старом Сланкамену”, *Зборник за друштвене науке Машице српске 11*, Нови Сад 1955, 120-124.

чанском”, „Свети Никола се јавља у сну цару Константину”, „Свети Никола избавља три младића од погубљења”. Представе на икони око светог Димитрија су: Свети Димитрије у тамници говори са Светим Нестором, Лије лежи на земљи, а иза њега светитељ и група људи, Светог Димитрија нападају копљима, Свети Димитрије на коњу пробада владара и сахрана Светог Димитрија. Христос је приказан како седи на престолу, обучен у архијерејску одежду како једном руком благосиља, а у другој држи отворену књигу.²⁴⁵ (Т. XX) До њега је свети Јован Крститељ, обучен у кожу са свитком у руци, док су око њега медаљони са сценама из његовог живота: Благовест Захарији, Рођење светог Јована, Свети Јован Крститељ у пејзажу, Обретење главе светог Јована, Усековање главе Светог Јована (испод овог поља је подужи натпис о ктитору, али је доста оштећен). (Т. XXI.) Свети Георгије је представљен као стојећа фигура. Приказан је као млад, обучен у војничку одећу са танким копљем у једној и палминим листом у другој руци. Такође око њега су сцене из његовог живота и то: Свети Георгије пред царом Диоклицијаном, Христос се јавља у сну Светом Георгију, Одсецање главе Светог Георгија, Свети Георгије у огњеној пећи, Обарање идола.

Престоне иконе су насликане далеко квалитетније од оних у соклу. Има више детаља у представама а фигуре су складне и добро обликоване и смештене углавном у пејзажне позадине. Оне су готово усамљени пример у уметности 18. века на овим просторима по богатству илустрованих детаља. Осим престоних икона у Крушедолу и у Сибачу где су приказане по две епизоде из живота светитеља, нема сликарских дела са овако богатом садржином, што је посебно богатство овог иконостаса. Али ово није никакво иконографско одступање, пошто су готово сви графички листови 18. века код нас поред стојећих фигура светитеља имала са стране вертикалан низ са представама из њихових живота. На престоним иконама урађени су окови, а на икони светог Николе, на ореолу, стоји натпис са именима вероватно, уметника или радионице која је их је урадила, и година 1794, вероватно када су настали (Т. XXII).

У другој зони иконостаса подељеној у три хоризонтална низа насликане су сцене дванаест Великих празника, дванаест апостола и еванђелиста и дванаест старозаветних пророка. Све су приказане на уобичајен за барок иконографски начин. Такође и оне су стилски насликане коректно, тачне у пропорцији и колоритом пријатним за око. У циклусу

²⁴⁵ Л. Мирковић, „Црква у Старом Сланкамену”, *Зборник за друшћивене науке Мајице српске 11*, Нови Сад 1955, 120-124.

великих празника насликане су следеће сцене: Рођење Богородице, Ваведење, Рођење Христа, Крштење, Сретење, Благовести, Улазак у Јерусалим, Васкрсење, Вазнесење, Силазак Светог Духа, Преображење, Успење Богородице (Т. XXIII). Апостоли су насликани у пејзажима, где су врло вешто уклопљене њихове фигуре постављене контрапостално. Овде се види сличност са истим иконама из Вилова, стим што су у Вилову фигуре ослоњене на чврст ослонац, односно стене, док су у Сланкамену стене замењене облацима. Допојасне пророчке фигуре, готово свака са развијеним свитком и амблемом су блиске по концепцији са фигурама из Беочина, пре него истим у Вилову. На централном делу друге зоне, одмах изнад царских двери налази се представа Недремано око са Светом Тројицом. Изнад ока, које је смештено у троугао, налази се Света Тројица коју чине Христос представљен са стигматама²⁴⁶ како у руци држи крст на коме је био разапет док је десно од њега Бог Отац који у руци држи скиптар, а изнад њих на небу насликан је Свети Дух у виду голуба са раширеним крилима. Они стоје на облацима које придржавају херувими. Смештена управо на централном делу иконостаса, ова сцена има типичну морализаторско дидактичку намену (Т. XXIV).²⁴⁷

У трећој зони је приказано Распеће са Јованом Богословом и Богородицом. Приказан је Христос на крсту, а композицију употпуњују 4 херувима, насликана по један на сваком краку крста, док је са леве стране приказана Богородица, са десне Јован Богослов у ставу окренутом ка Христу (Т. XXV).

На владицином трону Стефан Тенецки је насликао четири иконе. Како су иконостас и владичин трон уграђени делови црквеног мобилијара, третирани су конзерваторски и рестаураторски у исто време када се дешавала обнова архитектуре храма 1868. и 1967. године. Затечено стање иконостаса показало је добру очуваност, јер су на њему још били видљиви трагови једине рестаурације из 1903. године о чему сведочи и натпис на полеђини централне иконе који гласи: „Рестаурирао 1903. Бранко

246 Стигме су трагови, ране или болне сензације на местима на телу где су Исусу Христу нанете ране током распећа (шаке, стопала, бок). Термин води порекло од реченице с краја Посланице светог Павла Галатима у којој каже: „Убудуће да ми нико не ствара тешкоће, јер ја ране Господа Исуса на тијелу својему носим.” (Gal 6,17). Стигмата је облик множине грчке речи „стигма”, која се употребљавала још пре хришћанства, а означавала је жиг који се усијаним гвожђем утискивао на руци или глави заробљеника или роба.

247 Тимотијевић Мирослав, „Гаврил Стефановић Венцловић и барокна пикторална поетика”, *Рачански зборник 1*, Бајина Башта 1996.

Кумановић из Земуна”.²⁴⁸ Иконостас је затечен у изворној поставци са трошним храстовим гредама и стубовима носиоцима, а оплата је била прилично расушена и растресита. Дуборез је био премазан златном бронзом и помало расушен, без много детаља. Ранији дрвени крст на царским дверима замењен је плеханим. И иконостас и владичин трон били су прекривени прашином а лакови из 1903. већ су потамнели па је јасност икона била мања. Већа оштећења била су на иконама Рођење Богородице, Свети апостол Јован и на три престоње иконе: Свети Димитрије, Свети Никола и Свети Георгије. Иконе у соклу као и оплата, биле су хоризонтално напукле. Приликом ове рестаурације иконостас је премештен, иза стубова носиоца куполе на један метар испред зида са триумфалним луком, што је изискивало померање часне трпезе дубље у олтарски простор.²⁴⁹

Иконе на овом иконостасу, осим већ наведених изузетака, немају неких већих иконографских и стилских промена у односу на сличне иконостасе из овог периода. По свом стилу и изради не одступају од икона које је Стефан Тенецки радио у то време. Старосланкаменски иконостас сличан је оном у Руми. Фигуре су складне, на њиховим изразима лица види се утицај из Украјине, вешто су моделоване, постављене су углавном у просторе са барокним ентеријером или у пасторалне пејзаже. Дрворезбарија је скромније урађена, плиће и мање орнаментисано у односу на сличне иконостасе из ове епохе.

248 Ј. Севдић, „Конзервација и рестаурација иконостаса Стефана Тенецког и владичанског трона са конзервацијом фреске у цркви у Старом Сланкамену”, *Зборник заштитне споменика културе; књ. 24*, Београд 1974, 67.

249 Наведено дело, 68

Икона Богородице са Христом Теодора Крачуна

В Старом Сланкамену се чува позната и једна од првих икона Теодора Крачуна: Богородица са Христом (и. XVI).

Теодор Димитријевић Крачун је рођен око 1732. год. у Сремским Карловцима, а умро је 10. април 1781.²⁵⁰ Многи теоретичари сматрају да је био највећи сликар српског барока. Међутим, веома су ретке и непоуздане вести о његову животу. Претпоставља се да је на подручје Хабзбуршке монархије дошао са родитељима након пада Београда 1739. и да је живео у Сремским Карловцима, где је стекао прва знања из сликарства. Вељко Петровић је једном приликом тврдио да је најпре учио код домаћих мајстора и да је после похађао Бечку сликарску академију, а други пут је навео да се ништа не зна поуздано. Једни су писали да је био у радионици Димитрија Бачевића, али је састављач његове монографије Лазар Мирковић тврдио да се није школовао код Бачевића.²⁵¹

Свој први иконостас је радио 1772. заједно са Лазаром Сердановићем и Јованом Исаиловићем за цркву Светог Георгија у Сомбору. Између 1772. и 1774. г. сликао је иконостас и епископски престо цркве Светог Кузмана и Светог Дамјана у Нештину. У тој цркви су и две његове иконе: Богородица са Христом и Крунисање Богородице. У Сремској Митровици је 1775. насликао иконостас цркве Светог Стефана архиђакона, али цели иконостас није чисто његов рад. За цркву манастира Новог Хопова сликао је 1776. иконостас, који је страдао када је манастир био запаљен у Другом светском рату. Сликао је и иконостас сеоске цркве у Сусеку 1779, где је илустровао поред осталих тема и Христова страдања.

Постао је толико цењен да је добио посао да ослика два иконостаса у Саборној цркви у Сремским Карловцима. Та црква је подигнута од 1758.

250 М. Јовановић, *Три века српској сликарској уметности*, Београд 2009, 14.

251 Д. Медаковић, *Српска уметност XVIII века*, Београд 1986, 245-349.

до 1762. и представљала је најрепрезентивнију грађевину српског барока. Оба иконостаса у тој цркви израдио је Теодор Крачун вероватно од 1771. до 1781. Велики иконостас Саборне цркве радили су од 1780. заједно Теодор Крачун и Јован Орфелин. Теодор је умро за време тих радова 10. априла 1781. године.

Вељко Петровић и Милан Кашанин су сматрали да је он барокни сликар који је привржен старој иконографији. Међутим Лазар Мирковић је писао да се придржава барокног стила и да се на његовим иконама тек незнатно види српсковизантијски зоографски стил. Његове барокне игре су засноване на привржености светлотамним позоришним ефектима. Показивао је смисао за продубљивање простора превазилазећи линеарну перспективу. Један је од највећих мајстора атмосфере у новијем српском сликарству.²⁵² Стварао је сигурне композиционе везе својих малих икона са рипидима и са деловима иконостаса. Његови радови су највиши домет српског сликарства у Војводини на прелазу из касног барока у рококо. Неки историчари уметности називају га српским Ел Греком због издужених фигура, израза екстазе и бујног колорита.

Међу његова најстарија дела спада управо икона Богородице са Христом из Цркве Светог Николе у Старом Сланкамену.

Икона је необичног, скоро па квадратног формата, димензија 66 x 68 см, сигнирана је, али је нажалост део где пише година сликања оштећен. Већ на први поглед може се закључити да је дело овог младог и изузетно талентованог уметника. Приказана је допојасна фигура Богородице у златној орнаментисаној позадини где се изнад њене главе посебно издвајају два медаљона са сигнатурама. Овај златни тапет у позадини постилизованим флоралним орнаментима најближи је решењима које је имао Димитрије Бачевић, а која не воде порекло из византијске уметности него су узимање декоративног манира украјинске сликарске школе. Богородичина доња хаљина тегет боје такође је прошарана флоралним златним орнаментима. Изнад ове хаљине насликан је мофорион који прекрива чело Богородице, а на глави јој је ниска барокна круна украшена драгим камењем. Богородичино лице је приказано младо и лепо са танким високим обрвама, крупним очима, издуженим носем и малим устима, и као такво изгледа врло уверљиво и портретски.

Не можемо знати да ли је Крачун имао модел по ком је насликао овај лик Богородице, али је Лазар Мирковић забележио из народног предања,

²⁵² Нав. дело, 249.

да је сликар за Богородицу из Нештина користио лик извесне Тоде Јелићке.²⁵³ Карактеристично за Крачуна јесте да је тежио индивидуализацији ликова и томе да лик светитеља делује реално, што је овде донекле и успео. У левој руци Богородица држи Христа. Христос такође има индивидуализовану физиономију, са чудним високим залисцима који његовом детињем лику дају стармали изглед. Насликан је обучен у светлосиви хитон, прекривен химатионом који је богато украшен златном шрафуром која оставља утисак драперије.

Иако не тако савршена у свом цртежу и пропорцији, ова икона Богородице са Христом спада у врло битна дела Теодора Крачуна, јер се преко ње може пратити његово уметничко сазревање. Једно време икона се налазила и у збирци Матице српске.

253 Д. Давидов, „Иконе 18. века из Николајевске цркве у Старом Сланкамену”, *Зборник за ликовне уметности и Мајнице српске* 6, Београд, 1970, 68–69.

Фреска у цркви Светог Николе Света Три Јерарха

Црква Светог Николе је од целокупног ансамбла зидних слика сачувала само три фигуре на западном зиду североисточног ступца у првој зони (1,80 м x 1,10 м). Ова целина представља **Света Три Јерарха** – Светог Василија Великог, Светог Јована Златоуста и Светог Григорија Богослова (Т. XXVII). Дан њиховог заједничког прослављања је 30. јануар.²⁵⁴

На основу података које добијамо од путописца Стефана Грлаха знамо да Црква Светог Николе 1573. године има фреске. Инвентар за 1791. годину садржи опис: изнутар је труло моловано са 4 јеванђелиста и пророцима. Првобитне фреске у доњој зони живописа могле су бити угрожене већ по уласку турских власти у Сланкамен, после 1521. године. Да су фреске страдале од људске руке, потврђује чињеница да су највећа оштећена претрпела лица и руке Светитеља, изузев чела и леве руке Светог Григорија Богослова. Одежде су очуване, а натписи на свицима читљиви. Тако оштећена фреска је у једном тренутку прекречена. Након конзерваторско-рестаураторских радова 1967–1968. године креч је уклоњен и овај фрагмент живописа је након неколико векова угледао светло дана.

Непосредно по њеном отривању Сретен Петковић је подробно истражио фреску, иконографски је детаљно описао и датовао је у крај XV века.²⁵⁵ Проучавајући фреску, Петар Момировић закључује да је припала првобитном живопису и датује је у сам краја XV века или почетак XVI века; он је сматра још једним аргументом о галицијско-подољском и буковинском пореклу сланкаменског храма.²⁵⁶ На основу аналогја са

254 Ј. Сп. Поповић, *Жиција Светих (за месец јануар)*, Ваљево 2005, 858–903.

255 С. Петковић, „Фреска са ликовима Три јерарха у цркви Св. Николе у Старом Сланкамену”, *Сџари Сланкамен: ѝрилози моноѝрафији*, Нови Сад 1970, 58; Исти, „Сликарство моравске школе српски споменици из доба турске владавине”, *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 309–323.

256 П. Момировић, *нав. дело*, 238. Г. Суботић, „Уметност од пада српских држава под турску власт до Велике сеобе (1459-1690)”, *Истѝорија срѝске кулѝуре*, Горњи Милановац

живописом цркава у Влашкој, Гојко Суботић датује фреске у Сланкамену у сам почетак XVI века.

Сретен Петковић доследно спроводи иконографску анализу фреске Света Три Јерарха. Закључује да палеографска анализа упућује да су натписи на фресци могли настати најраније средином XV века.²⁵⁷ Свечана црквена одора сакос, у какав су одевени Светитељи, потиче из 1322. године када је припадала првом московском митрополиту Петру.²⁵⁸ Међутим, не појављује се у сликарству XIV века и прве половине XV века. Срећу се у последњој деценији XV века на руским иконама, а у XVI веку наилази се на примере оваквих приказа у сликарству Влашке и Молдавије.²⁵⁹ У српском сликарству оваквих одежди нема изузев на веома оштећеној дечанској икони Светог Саве и Светог архиђакона Стефана из 70-тих година XVI века, раду сликара Лонгина, који ствара под изразитим утицајем руске уметности. Паралеле можемо наћи у старом српском сликарству Каленића и Манасије. Првенствено инкарнат, лица светитеља, топли окер са минималним нијансама мрке боје и решење површине чела можемо довести у везу са фрескама Светих пустиножитеља у припрати манастира Каленића. Сличност ликовног решења најбоље се запажа у поређењу са представом Светог Арсенија пустиножитеља.²⁶⁰ Паралеле густој бради која је карактеристично рашчешљана у страну у овећим праменовима, поред Каленића налазимо и у влашкој уметности с краја XV и почетка XVI века, у манастиру Козија. Једна од најлепших влашких икона, Свети Сава српски и Свети Симеон (Букурешт, 1520),²⁶¹ показује сличност у начину на који је чело сликано и његовој изразитој

– Београд, 1996, 137–145. „Двор сремских Бранковића у Купинову данас је порушен, а остаци недовољно истражени, али црква у Старом Сланкамену и, особито, манастир Крушедол с иконама из почетка XVI века, где су сахрањени последњи деспоти, сведоче о везама с Влашком.”

257 С. Петковић, „Фреска са ликовима Три јерарха у цркви Св. Николе у Старом Сланкамену”, *Стиари Сланкамен: ирилози монографији*, Нови Сад 1970, 54.

258 *Истио*, 54. Света Три Оца су одевена у потпуно исте одежде. Одежда Светог Василија Великог се разликује једино по боји крстова у кругу. Петковић сматра да се оваква појава може тумачити двојако: као свесно истицање равноправности Три Света Оца, или као омашка непознатог сликара коме тачна иконографија, овог мотива није била позната.

259 *Истио*, 55.

260 С. Петковић, „Фреска са ликовима Три јерарха у цркви Св. Николе у Старом Сланкамену”, *Зборник за ликовне уметности и Мајице српске*, 6, Нови Сад 1970, 58–59.

261 С. Петковић, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Нови Сад 2007, 58–61.

наглашености, као и у бради рашчлањеној која у овећим праменовима иде у страну. Очувани делови лица и руке Григорија Богослова у многама говоре о начину сликања инкарната. Брижљива обрада указује на вештог уметника. Након мајсторски изведеног цртежа сликар у првој фази наноси топли окер проплазме, док у другој фази, након зналачки употребљеног руменила, помоћу малог броја осветљења успева да постигне пластицитет. Завршно осветљење белим акцентима поставља веома пажљиво на одабране наглашене делове лица, као што је чело. Сликар епископске одежде, овде сакоса са крстовима, по својој природи захтева строгост и прецизност. Превлађују топле боје, све нијансе окера, умбра и тамноцрвена, уз белу и црну боју. Претпостављамо да је избора боја без већих контраста био последица предлошка, тако да не можемо говорити о скромном знању уметника. Веома добар цртеж, анатомска доследност, сликарски поступак, као и лакоћа којом је рад изведен допринели су томе да фрагмент сачуваног живописа у Сланкамену одише миром и лакоћом хришћанских светитеља и управо по томе подсећа на велика дела средњовековног зидног живописа.

Поштовање и љубав према Светим Јерарсима нашло је изузетно значајно место у животу деспотовине, српских владарских породица и њихових задужбина. Деспот Стефан Лазаревић први међу њима са својом црквом Света Три Јерарха у престоном граду Београду. У животу и делима потоњих црквених и световних поглавара, поштовање за Свете оце све више расте. Један од њих, дао је живописати Цркву Светог Николе. Најраније то је могао бити деспот Ђурђе Бранковић,²⁶² а најкасније Ђурђев унук и имењак, београдски митрополит Максим. Мајка и деспотица Света Ангелина је 1509. године упутила писмо руском великом кнезу Василију III Ивановичу са молбом да њеним изасланицима додели помоћ како би подигла цркву посвећену Светом Јовану Златоусту и у њој сахранила мужа и сина.²⁶³ Поред текстова богослужбене употребе запажамо богату преписивачку делатност која се односи на светоотачка дела, првенствено текстове Светог Јована Златоустог и

262 Минијатура зографа Теодора урађена на двору деспота Ђурђа у Смедереву са ликом Светог Јована Златоустог.

263 Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 172. – уп. Р. Грујић, *Војводина, 1: од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 341. О руско-српским везама: Писмо великог кнеза Василија београдском митрополиту Теофану од 27. јула 1509. године. Године 1517. Светогорски старац Исаија донео је великом кнезу Василију III Теодосијево житије Светог Саве. Култ Светог Саве у Русији јача а везе две државе се учвршћују.

Григорија Богослова.²⁶⁴ Не можемо са сигурношћу рећи да ли је фреска рад уметника образованог на делима старе српске уметности, који у овом случају поштује предложак по жељи ктитор који одражава јаке румунско-српске и руско-српске везе. Можда их ипак треба приписати влашким живописцима који су могли доћи по позиву Мајке Ангелине и њених синова, да ли преко манастира Хиландара и у Цркви Светог Николе фрескописали у првој деценији XVI века.

264 С. Петковић, „Фреска са ликовима Три јерарха у цркви Св. Николе у Старом Сланкамену”, *Сџари Сланкамен: ирилози монографији*, Нови Сад 1970, 60.

ТАБЛЕ У БОЈИ

